Det Tredje Capitel

Om Jyllands Inddeeling og Jurisdictioner

Baade i det Geistlige og Verdslige.

Landets Inddeeling Stifter. Jyllands almindelige Hoved-Inddeeling er udi fire Stifter eller Stift-Amter, kaldende efter de fire Hoved-Stæder i Landet, Ribe, Aarhuus, Viborg og Aalborg, af hvilke det sidste fordum kaldtes Børlum- eller Vendelbo-Stift. Denne Inddeeling skeede i Kong SVEND ESTRIDSÖNS Tid ved Aar 1065 da de tvende sidste Biskopdomen bleve stiftede, thi de tvende første vare allerede et hundrede Aar til forn af Kong HARAL BLAATAND oprettede, endskiønt Aarhuus-Stift igien en Tid lang havde ophørt. Sysseler. Men fra meget gamle Tider, og førend Stifterne opkom, har Landet været deelt i Sysseler, som havde hver sit Syssel-Ting og sin egen Dommer. Disse indskrænke de fleste nu til 9 i Tallet, skiønt der ere de som opregne langt flere, og vel ikke uden Grund. Navnene, som endnu ere til overs og bekiendte af dem, ere disse: Almindsyssel, Jellingsyssel, Ommersyssel, Aabosyssel, Lovsyssel, Harsyssel, Sallingsyssel, Himmersyssel, og Vendsyssel, hvilkes Grændser og Lægde man endnu nogenledes veed at bestemme. Men denne Indretning er for mange hundrede Aar siden bleven ubrugbar og uefterretlig, siden man har fundet det vel saa beqvemt og ordentlig, at beskrive og regiere Landet efter sine Stifter, *(51)* Læne og Herreder. Lænene ere uden Tvivl først opkomne efter Kong VALDEMAR den II Død, da Adelen, ved den Kongelige Magts Aftagelse, i Magt og Mængde tiltog, og synes at have deres Oprindelse i den Forandring, som er skeet med den gamle Maade at underholde og udstyre Krigsmagten til Lands og Vands, som kaldes Styres Havne, hvilke vare af de ældste Indretninger i Landet. Men Herredernes Inddeeling er omtrent lige saa gammel som Stifterne. **Amter**. Udi denne Forfatning er, hvad Hovedsagen angaaer, indtil vore Tider, ingen betydelig Forandring skeet, aleneste at for det første ved Reformationen har hvert Stift, i steden for én Biskop, faaet foruden sin Superintendent eller Biskop i det Geistlige, tillige en Stigts-Lænsmand eller Stift-Befalingsmand i det Verdslige, som nu gemeenlig kaldes Stift-Amtmand, dernæst ere Lænene, som Adelsmænd før paa visse Aar vare forlænede med, og skulle enten svare Kongen en bestemt aarlig Udgift af, eller og giøre Regnskab til Rentekammeret for hvad som blev tilovers fra deres tillagte Genant, eller Souverainiteten forandrede til Amter, som nu ere 21 i Tallet, og af hvilke ethver har tvende Kongelige Embedsmænd, nemlig en Amtmand, som skal handhæve Undersaatterne i Amtet og see Lovene efterlevet, og en Amtsforvalter, som skal opbære og giøre Rede til Rentekammeret for de Kongelige Indtægter. Men hvad Jylland i sær angaaer, da har mestendeels hver Amtmand under sig to eller flere Amter, hvilke og alle høre under én Amtsforvalter og til én Amtstue. **Herreder**. Hvert Herred har sin Under-Rets Dommer, som kaldes Herredfoged, hvilken og undertiden har to eller flere Herreder sammenlagte under sit Embed, og er gierne Herreds-Tinget anlagt midt i det District som ligger under *(52)* Herredsfogden. Ligesom og hvert Herred, som i det Geistlige udgiør et Provstie, har sin egen Provst, undtagen paa nogle faa Steder, hvor én Provst kan have tvende Herreder under sin Opsigt. **Birke**. De Kongelige Slotte, og hidtil værende Rytter-Districter, samt

Grevskaber og Baronier, have deres egen Jurisdiction, som kaldes Birke-Ret, hvortil de have sin egen Birkedommer, hvis Domme gaae lige til Kongens Høieste-Ret. Saa har og visse Herregaarde enten fra gamle Tider haft eller i nyere Tider forhvervet sig Birke-Rettighed for deres Godser, uden at have med Herredets Domstoel at bestille. De mange andre smaae Birker, som fordum vare her og der i Landet, bleve af Kong CHRISTIAN V. 1688 da Herrederne annecteredes, underlagte Herredernes Ret, nogle faa undtagne. Naar man undtager de Grevelige og Friherlige Birke, vil de andre formodentlig af sig selv med Tiden ophøre, da de ere Birk-Herren til Last og Bekostning, og tiene i mange Tilfælde til at forvilde Retten. **Magistrat og Byfoged**. Kiøbstederne har hver sin Magistrat, enten Borgemester og Raad, foruden en Byfoged, eller og i de fleste smaa Stæder nu Byfoged alene. Nogle faa Stæder i Jylland have ogsaa Præsident, saasom Ribe og Fridericia, ligesom og de fornemste Stæders Borgemster og Raad er allernaadigst forundt Landstings Ret, og gaaer med deres Domme lige for Høieste-Ret. **Landstinget.** Landstinget i Viborg, som i de ældste Tider havde ikkun én Landsdommer, siden to, men nu flere, er den anden Instantz i Verdslige Sager eller Over-Ret for hele Nørre-Jyllands Indbyggere, hvortil Herreds- og Birke-Fogeders samt Magistraters Domme indstevnes, undtagen dem, som med Landstings-Ret ere benaadede. Ligesom og hvert Stifts Provste eller **Lande-Møde,** hvori Stift-Amtmanden og Biskopen præsidere, er *(53)* de Geistliges Over-Ret, hvortil appelleres fra hvert Herreds Provste-Ret, som er første Instantz i Geistlige Sager.

Efter saadan Indretning er den **Verdslige Jurisdiction** i Jylland denne, som efter Stifternes Alder anføres.

Riber-Stift har 4 Amter, og deri 24 Herreder
Og noget af Høvers-Herred.

Riber Stift. Stift-Befalingsmanden har under sig disse 8 Kiøbsteder: Ribe, Fridericia, Kolding, Veile, Varde, Ringkiøbing, Holstebro, Lemvig. Han er tillige Amtmand over

Riberhuus-Amt, som bestaar af 4 Herreder i Nørre-Jylland, Giørding-Herred, Skads-Herred, Malt-Herred, og Vester-Herred, og noget i Synder-Jylland, nemlig Løe-Herred, Møgeltønder-Herred, og af Høvers-Herred Emmerlev Sogn. Amtstuen er i Ribe.

Lundenæs-Amt bestaaer af 5 Herreder, Øster-Herred, Nør-Herred, Bøvling-Herred, Hamrum-Herred, og Hierm-Herred.

Bøvling-Amt, 5 Herreder, Ginding-Herred, Ulborg-Herred, og Hind-Herred.

Begge Amter sortere under én Amtmand. Og Amtstuen er i Ringkiøbing.

Koldinghuus-Amt har sin egen Amtmand, og bestaaer af disse 8 Herreder, Anst-Herred, Brusk-Herred, Elbo-Herred, Holmans-Herred, Jerlev-Herred, Slaus-Herred, Nørvang-Herred, og Tørrild-Herred. Amtstuen er i Kolding. *(53)*

Aarhus Stift. Aarhuus-Stift har 8 Amter og deri 30 Herreder

Stift-Befalingsmanden har disse 7 Kiøbsteder, Aarhuus, Randers, Horsens, Grinnaa, Ebeltoft, Mariager og Skanderborg.

Havreballegaards-Amt bestaaer af 3 Herreder, Haslev-Herred, Ning-Herred, og Vesterlisbierg-Herred.

Stiernholms-Amt, 3 Herreder, Nimherred, Hatting-Herred, og Bierge-Herred.

Stift-Befalingsmanden i Aaarhuus er tillige Amtmand i disse 2 Amter. Amtstuen er i Aarhuus.

Skanderborg-Amt har disse Herreder, Hielmslev-Herred, Framlev-Herred, Voor-Herred, Sabro-Herred, Tørsting-Herred, og af Giern-Herred 5 Sogne, de øvrige 9 Sogne høre til Silkeborg-Amt.

Aakier-Amt bestaar alene af Hads-Herred.

Begge disse Amter høre under én Amtmand. Amtstuen er i Skanderborg.

Dronningborg-Amt, 7 Herreder, Støvring-Herred, Galten-Herred, Gierlev-Herred, Sovlbierg-Herred, Nørrehald-Herred, Rougsæd-Herred, og Synderlyng-Herred.

Silkeborg-Amt, Lysgaard-Herred, Hids-Herred, Vrads-Herred, og af Giern-Herred 9 Sogne, de øvrige 5 Sogne høre til Skanderborg-Amt.

Mariager-Amt bestaaer af Onsild-Herred og Gislum Herred.

Disse 3 Amter har én Amtmand, og høre under én Amtstue, som er i Randers. (55)

Kalløe-Amt bestaaer af 5 Herreder, Øster-Lisbierg-Herred, Synder-Herred, Nørre-Herred, Mols-Herred, og Synderhald-Herred.

Dette Amt har sin egen Amrmand, men hører under Amtsforvalteren og Amtstuen i Aarhuus.

Viborg-Stift har 2 Amter og deri 8 Herreder.

Viborg Stift. Stifts-Befalingsmanden har under sig disse 3 Kiøbsteder, Viborg, Skive og Hobroe. Han er tillige Amtmand over Halds-Amt, som bestaaer af 4 Herreder, Nørlyng-Herred, Fiends-Herred, Rinds-Herred, og Medelsom-Herred.

Skivehuus-Amt har sin egen Amtmand, og bestaaer af 4 Herreder, som udgiøre Sallingland, nemlig, Hindborg-Herred, Røding-Herred, Nørre-Herred, og Harre-Herred.

Disse 2 Amter høre under én Amtsforvalter og til én Amtstue, som er i Skive.

Aalborg-Stift har 7 Amter, og deri 20 Herreder

Aalborg-Stift. Stift-Befalingsmanden har under sig disse 7 Kiøbsteder, Aalborg, Nibe, Hiøring, Sæby, Skagen, Thisted, og Nykiøbing.

Aalborghuus-Amt bestaaer af 6 Herreder, som udgiøre Himmersyssel, nemlig Aars-Herred, Hindsted-Herred, Slet-Herred, Hellum-Herred, Hornum-Herred og Fleskum-Herred.

Børlum-Amt,

Segelstrup-Amt, *(56)*

Aastrup-Amt, disse 3 Amter udgiøre Vendsyssel og bestaar af 8 Herreder, Kier-Herred, Hvetbo-Herred, Jerslev-Herred, Børlum-Herred, Venneberg-Herred, Horns-Herred, Østerhan-Herred og Vester-Hanherred.

Stift-Befalingsmanden i Aalborg er tillige Amtmand i disse 4 Amter, hvilke alle høre under én Amtforvalter og til én Amtstue som er i Aalborg.

Ørum-Amt bestaaer af Hillerslev-Herred og Hundborg-Herred.

Vestervig-Amt bestaaer af Hasing-Herred og Revs-Herred. Disse 2 Amter eller 4 Herreder udgiøre Thye-Land.

Dueholms-Amt bestaaer af 2 Herreder, som udgiør Mors Land, nemlig Synder-Herred og Nørre-Herred.

Disse 3 Amter har én Amtmand, de høre og under een Amtsforvalter og til én Amtstue, som er i Thisted.

Geistlig Jurisdiction. Den Geistlige Jurisdiction i Jylland strekker sig over Kiøbstederne og Herrederne i den Orden, som følger:

Riber-Stift eller Biskopdom.

Riber-Stift. Kiøbsteder 8 nemlig, Ribe, Fridericia, Kolding, Veile, Varde, Ringkiøbing, Holstbroe, Lemvig.

Herreder eller Provstier, i alt 29 deraf de 7 i Synder-Jylland, nemlig, Løe-Herred, Møgeltønder-Herred, Høvers-Herred, Hviding-Herred, Frøs-Herred, Kalslund-Herred, og Nør-Rangstrup-Herred, og de 22 i Nørre-Jylland, nemlig Giørding-Herred, Skads-Herred, Malt-Herred, Vester-Herred, Øster-Herred, Nør-Herred, Bøvling-Herred, Hamrum-Herred (57) Hierm-Herred, Gierding-Herred, Vandfuld-Herred, Skodborg-Herred, Ulborg-Herred, Hind-Herred, Anst-Herred, Brusk-Herred, Holmands-Herred, Elbo-Herred, Jerslev-Herred, Slags-Herred, Nørvangs-Herred, og Tørild-Herred.

Aarhuus-Stift eller Biskopdom.

Aarhuus Stift. Kiøbsteder 8 nemlig, Aarhuus, Randers, Horsens, Skanderborg, Hobroe, Mariager, Ebeltoft og Grinnaa.

Herreder eller Provstier 29 nemlig, Haslev-Herred, Ning-Herred, Vesterlisbierg-Herred, Nim-Herred, Hatting-Herred, Bierge-Herred, Hielmslev-Herred, Franlev-Herred, Voer-Herred, Sabro-Herred, Tyrsting-Herred, Giern-Herred, Hads-Herred, Stævring-Herred, Galten-Herred, Gierlev-Herred, Hovlbierg-Herred, Nørrehald-Herred, Rougsæd-Herred, Lysgaard-Herred, Hids-Herred, Vrads-Herred, Onsild-Herred, Østerlisbierg-Herred, Synder-Herred, Nørre-Herred, Mols-Herred, Synderhald-Herred, og Samsøe-Herred, som i det Geistlige hører til Aarhuus-Stift, men i det Verdslige til Kalundborg-Amt i Siælands-Stift.

Viborg-Stift eller Biskopdom.

Viborg Stift. Kiøbsteder 3 nemlig Viborg, Skive, Nibe.

Herreder eller Provstier 16 nemlig, Nørlyng-Herred, Fiends-Herred, Rinds-Herred, Medelsom-Herred, Synderlyng-Herred, Gislum-Herred, Hindborg-Herred, Rødding-Herred, Nørre-Herred, Hare-Herred, Aars-Herred, (57) Hindsted-Herred, Slet Herred, Hellum Herred, Hornum-Herred, og Fleskum Herred.

Aalborg-Stift eller Biskopdom.

Aalborg-Stift. Kiøbsteder 6 nemlig Aalborg, Sæby, Hiøring, Skagen, Thisted, Nykiøbing.

Herreder eller Provstier 14 nemlig, Kier-Herred, Hvetbo-Herred, Jerslev-Herred, Børlum-Herred, Venneberg-Herred, Horns-Herred, Øster Hanherred, Vester-Hanherred, Hillerslev-Herred, Hundborg Herred, Hasing-Herred, Refs-Herred, Synder-Herred, Nørre-Herred.

Efter saadan Forfatning indeholder Nørre-Jyllands fire Stifter i alt

Amter 21

Kiøbsteder 25 uberegnet de smaa Søe- og Land-Flekke, Hierting, Lægstør, Hals, Fladstrand.

Herreder 81 uberegnet dem af Synder-Jylland, som høre til Riber-Stift.

Kirke-Sogne ved 1018

Kongelige Slotte. Deraf ere nu alene tilovers Koldinghuus og Skanderborg, af hvilke dog det sidste nyligen fra Kronen er bortsolgt. Vil man der i steden for regne Aalborg Slot, saa bliver der dog to i Tallet. Men i gamle Dage har Landet været fuldt af Slotte, saasom, Aakier, Aastrup, Bøvling, Bygholm, Clausholm, Dronningborg, Egholm, Essendrop, Hald, Hedegaard, Hillerslevhuus, Hønborg, Hundsbek, *(59)* Jelling Kongsgård, Kalløe, Lund i Mors, Lundernæs, Ørum, Rosborg, Rugtved, Segelstrup, Silkeborg, Skierne, Skivehuus, Skodborg, Stiernholm, Trudsholm og mange flere, som i de senere Tider deels ere forvandlede til Herregaarde og Particulieres Eiendomme, deels nedbrudte og ødelagte, saa at man endog her og der findes Spor og Rudere af ældgamle Slotte, som ma ikke mere veed at giøre Rede for, videre end den gemene Mands Tradition fortæller.

Fæstninger og Skandser har i vore Tider ingen andre været, end Fridericia Fæstning Fladstrands Skandse, Hals Skandse, hvilke sidste nu ere solgte og ingen Garnison have. Men i gamle Dage vare endeel af Kiøbstederne, de Kongelige Slotte, og de fornemste Herregaarde efter sine Tiders Maade befæstede.

Klostere for Adelige eller Borgelige Fruentimmer ere i vore Tider tvende oprettede i Jylland, nemlig, Støvringgaard og Estvadgaard. Nogle give og Hanstedgaard, som er henlagt til et Hospital, Navn af Hansted Kloster. Men før Reformationen var her af Munke- og Nonne-Kloster en stor Mængde, saasom, Alling Kloster, Asmild-Kloster, Børlum-Kloster, Dueholm, Essenbek, Glenstrup eller Nørre-Kloster, Grindeslev-Kloster, Gudom-Kloster, Hundslund, Kalvø, Mariager, Mariested, Øe-Kloster, Øm Kloster, Ørslev-Kloster, Ring-Kloster, Seber-Kloster, Studer-Kloster, Tvilum-Kloster, Tvis Kloster, Vana-Kloster, Vestervig-Kloster, Vising-Kloster, Vitskøl-Kloster, Vore-Kloster, Orelev-Kloster, og kanskee nogle flere, som man nu ingen Efterretning *(59)* har om, hvilke alle enten ere forandrede til Herregaarde, eller medbrudte og Bøndergaarde igien opbygte, uden at regne de Klostrere, som i endeel af Stæderne vare anlagte, hvilke alle efter Reformationen enten til Skoler, Hospitaler, eller til andet Brug ere blevne anvendte.

Grevskaber ere, Friisenborg, Skeel, Skakenborg. Løvenholm er solgt til Privat Eiendom og er ikke mere Grevskab.

Baronier ere Ryssensteen, Lindensborg, Marselisborg, Vilhelmsborg, Høgholm.

Herregaarde eller frie Sædegaarde ere i Jylland omtrent 335 udi Tallet, af hvilke nogle i vore Tider, for at blive i Familierne, ere oprettede til Stamhuuse, saasom, Asdal, Birkelse, Constantinborg, Kølbygaard, Refstrup, Rosenholm, Skiersøe, Vestervig, og flere. Saa ere der og mange mindre Sædegarde, som ere ufrie og til Hartkornet ucomplete.

Bøndergodset i hele Jylland, som contriburer efter Matriculen, beløber sig over 154000 Tønder Hartkorn, foruden det fri Hartkorn, som de mangfoldige Herregaarde og Prestegaarde har, som og giør et stort Tal ud.

Rytter-Districter. Siden den Indretning af Rytter Districter nu ophører, bør dog til Efterkommerne nogen liden Underretning derom efterlades. Kong FRIDERIK IV. Høilovlig i Hukommelse havde til sit Cavalleries beqvemere Underholdning og til Rytter-Kobler indrettet disse Districter deels af de Kongelige Godser og deels af tilkiøbte hosliggende Gaarde og Eiendome. I Jylland vare trende Rytter-Districter, det Koldinghusiske, det Dronningborgske, og det Skanderborgske. Denne *(61)* Indretning er nu igen ophævet, og Godset som laae under de tvende første Districter, ved Auction 1765 bortsolgt, deels til omliggende Proprietairer, som har lagt det under deres Herregaarde, deels til andre particuliere Selv-Eiere, og er af alt dette ikkun én Herregaard ved Randers oprettet, kaldet Dronningborg til Erindring af det for længst afbrudte gamle Slot af samme Navn. Men det tredje District er ligeledes ved Auction solgt i dette Aar 1767 og er deraf oprettet 10 nye Herregaarde, foruden hvad som adskillige enkelte Personer sig ved separat Bud haver tilkiøbt. Saadant et Rytter-District havde en Rytter-Session, hvori sade, Amtmanden, Chefen af Regimentet, Jægermesteren, og Regimentskriveren som Skriver. Deres Forestillinger gik til Rentekammeret, og deres Domme bleve indstevnede til Høieste-Ret. Deres Sager angik, (1) dem som fæstede Bøndergaarde, (2) dem som skulde leveres til Land-Soldater, (3) dem som begik Skovhug, (4) Kongens Kirke Regnskab, hvorover var en Kirke-Inspecteur i hele Jylland, som nu har Afsked. I Jylland vare tre Regimentskriveren, én i hver Rytter-District, som var Kongens Foged over Godset. Til hannem bleve Skatter og Landgilde samt Fæster betalte. Skatter betalte han igien til Amtstuen, men for Landgilden og Fæster, med videre, giorde han Regnskab til Rentekammeret. Nu har Regimentskriverne deres Afsked, og alting er i Jylland under Amtstuerne, hvortil Eierne nu selv betale deres Skatter.

Det Fierde Capitel

Om Aarhuus Stift, og om Havreballegaards Amt.

Stiftets Grændser. Aarhuus-Stift grændser mod Østen til Kattegat, mod Norden til Mariager-Fiord og Viborg-Stift, mod Vesten og Synden til Riber-Stift, hvorfra der skilles ved Veile-Fiord, og strekker sig i Længden 15 Mile, men i Breden 8 til 9 Mile. Af de fire Stifter i Jylland er dette uden Modsigelse det beste og folkerigste, og har overalt en ypperlig og frugtbar Jord, saa at derfra aarlig udføres en stor Mængde Korn-Varer, foruden andre Landets Producer. Ligesom og Egnen er den skiønneste, nogen vil ønske sig, da dem endnu har, frem for de andre Landkanter, en Hob store Skove og derudi skiøn Jagt, og er af Naturen forsynet med frugtbare Fiorde, fiskerige Søer, nyttige Aaer og Strømme. Det er for saadanne Herligheder, man finder i dette Stift flere Herregaarde, Grevskaber, og Baronier, end i noget af de andre. Det er og derfor, Kongerne fordum har haft Lyst saa ofte ar opholde sig paa Slottene i dette Stift. Aarhuus Biskoppen er, næst det Slesvigske og Riberske, det ældste i Jylland, stiftet ved Midten af det 10de Seculi i Kong HARALD BLAATANDS Tid, men var i Begyndelsen formedelst Christendommens Forfølgelse under Kong

SVEND TYVSKÆG nær ved at gaae til Grunde, indtil det i det *(63)* følgende Aarhundred af den store Konge SVEND ESTRIDSEN blev igien sat i fuldkommen Stand, tillige med de tvende af ham da oprettede nye Stifter.

Gamle Inddeeling. Iblant de ni Sysseler, som de fire Jydske Stifter efter almindelig Mening fordum har været inddeelte udi, bestod Aarhuus-Stift af disse tvende, Aabo-Syssel og Lov-Syssel.

Aabo-Syssel begyndte fra Horsens-Fiord, 12 Mile langt, stødte med den vestre Ende til Lov-Syssel, med den nordre til Himersyssel, og tillige indbefattede Mols. Saa at til dette Syssel hørde disse Læne og Herreder, (1) Havreballegaards eller Aarhuusgaards Læn: Ringherred, Haslev-Herred, Vesterlisbierg-Herred og Kiøbsteden Aarhuus. (2) Kalløe-Læn: Synder Hald-Herred, Mols-Herred, Østerlisbierg-Herred, Nørre-Herred, Synder-Herred, Kiøbstederne Grinnaa og Ebeltoft. (3) Af Dronningborg-Læn: Hovlbierg-Herred, Galten-Herred, og Rougsæd-Herred, Resten i Omer-Syssel. (4) Af Skanderborg Læn: Hielmslev-Herred, Framlev-Herred, Sabroe-Herred, og den Kiøbsted Skanderborg. (5) Aakiær-Læn: Hads-Herred.

Lov-Syssel. Eller Løver-Syssel strakte sig fra Jelling-Syssel imellem Aabo-Syssel og Harsyssel til Omer-Syssel, og med den nordre Ende til Nordost, langs Silkeborg-Aae, henbøiede sig med et spidst Hiørne imod Randers. Den vestre Side skilles fra Harsyssel ved en Aae, men fra Omer-Syssel skilles dette Syssels nordre Ende ved en liden Bek hos Karup i Lysgaard-Herred. Og befattede samme Syssel i sig følgende Læne og Herreder, (1) af Skanderborg-Læn: Giern-Herred, Voor-Herred, og Tyrsting-Herred. (2) Bygholms- eller *(64)* Stiernholms-Læn, Hatting-Herred, Bierge-Herred, Nim-Herred, og Kiøbsteden Horsens. (3) Silkeborg Læn: Lysgaard-Herred, Hids-Herred, og Vrads-Herred.

Af Omer-Syssel, som alt sammen fordum hørde til Viborg-Stift, pantsatte i Dronning MARGRETES Tid 1396 Biskop Jacob af Viborg til Biskop Boe af Aarhuus fire Herreder, nemlig, Onsild-Herred, Gierlev-Herred, Nørrehald-Herred, og Støvring-Herred, med den Kiøbsted Randers, hvilken siden stedse ved Aarhuus-Stift ere forblevne, og hvorom ved Viborg-Stift gives nærmere Underretning.

Ny Inddeeling. Efter Souveraineteten, og siden den ny Landmaaling gik over Landet, har Stiftet i følgende Amter, med sine, underliggende Herreder, været inddelt: (1) Havreballegaards-Amt: Ring-Herred, Haslev-Herred, Vesterlisbierg-Herred, og den Kiøbsted Aarhuus. (2) Stierholms-Amt: Nim-Herred, Hatting-Herred, Bierge-Herred, den Kiøbsted Horsens. Disse to Amter ere Stift-Befalings-manden i Aarhuus, som Amtmand, andortroede, tillige med Kiøbstederne i Aarhuus-Stift. Amtstuen for begge Amterne ere under Amtsforvalteren i Aarhuus, hvorunder og hører Kalløe-Amt. (3) Skanderborg-Amt: Hielmslev-Herred, Tyrsting-Herred, Vooer-Herred, Sabro-Herred og 5 Sogne af Giern-Herred, den Kiøbsted Skanderborg. (4) Aakier-Amt: Hads-Herred. Disse 2 Amter har én Amtmand, og én Amtsforvalter som holder Amtstue i Skanderborg. (5) Kalløe-Amt: Sønder Hald-Herred, Nørre-Herred, Synder-Herred, Mols-Herred, Østerlisbierg-Herred, Kiøbstederne Grinnaa og Ebeltoft. Dette Amt har sin egen Amtmand, men hører under Amtsforvalteren og Amtstuen (65) i Aarhuus. (6) Dronningborg-Amt: Synder Lyng-Herred, Nørre Hald-Herred, Gierslev-Herred, Støvring-Herred, Galten-Herred, Hvolbierg-Herred, Rougsæd-Herred, den Kiøbsted Randers. Men bemelte Synder Lyng-Herred hører i det Geistlige til Viborg-Stift. (7) Silkeborg-Amt: Hids-Herred, Vrads-Herred, Lysgaard-Herred, og af Giern-Herred 9 Sogne. (8) Mariager-Amt: Onsild-Herred,

deri de tvende Kiøbsteder, Mariager, som i det Verdslige og Geistlige hører til Aarhuus-Stift, og Hobroe, som hører i det Geistlige til Aarhuus-Stift, men i det Verdslige til Viborg-Stift. Gislum-Herred er matriculert til Aarhuus-Stift, men hører i det Geistlige under Viborg-Stift. Disse 3 Amter har én Amtmand, og høre under én Amtsforvalter og én Amtstue, som er i Randers.

Altsaa bestaaer Aarhus-Stift efter Matriculen af 8 Amter, og derudi 30 Herreder i det Verdslige, men 29 i det Geistlige, 7 Kiøbsteder i det Verdslige, men 8 i det Geistlige, 358 Kirke-Sogne, 1057 Landsbyer, 109 frie Herregaarde - - ufrie dito, 212 eeneste Gaarde, 56 Vand-Møller.

Havreballegaards Amt.

Grændser. Dette Amt Grændser mod Østen til det store Belt, mod Norden til Kalløe-Amt, mod Vesten til Skanderborg-Amt, og mod Synden til Aakier-Amt. Det bestaaer af tre Herreder: Ning-Herred, Haslev-Herred, og Vester Lisbierg-Herred. I Amtet er overalt meget god Grund og Eiendom, og noget næsten af samme **Beskaffenhed** som Stiernholms-Amt, over hvilket ved Slutningen af Amtet bliver anført en Oeconomisk Beskrivelse, hvortil Læsere henvises. Af gode Skove har dette Amt ingen Mangel. Saa er her og nogle ferske Søer *(66)* saasom Soelberg-Søe, hvori fiskes Aborre, Brasen og Giedder, Brabrand-Søe, som har sit Tilløb fra den forige, med sit Udløb ved een Aae igiennem Aarhuus i Havet som kaldes Minde-Hoved. Ligeledes nogle løbende Aaer, saasom, Morslet-Aae, Lisbierg-Aae, og flere, ved hvilke ogsaa findes endeel gode Vand-Møller anlagte, saasom, den store Aarhuus Mølle, som er indrettet til at male baade Meel og Malt, Skaade-Mølle til at berede Skind paa, Allerup-Mølle, Ingeslev-Mølle, Skov Mølle, Grundfør-Mølle, Graa-Mølle, Røde-Mølle, Ny-Mølle ec.

Jurisdiction. Stift-Befalingsmanden i Aarhuus er tillige Amtmand over Havreballegaards- saavelsom Stiernholms-Amter, men begge disse tillige med Kallø-Amt staaer under Amtstuen og Amts-Forvalteren i Aarhuus. **Navn.** Amtet kaldtes, før Suveræniteten, først Aarhuusgaards-Læn, men tilsidst Havreballegaards-Læn. Det første Navn havde det af den saa kaldede Kongens Gaard i Aarhuus, som havde været de Catholske Biskopers Residentz og ved Reformationen med Stiftets øvrige Gods var til Kronen hiemfalden. Men det sidste Navn, som det fik mod Slutningen ag CHRISTIANI IV. Tid, havde det af en uden for Byen liggende Sædegaard, Havreballegaard, som ogsaa var iblant der meget Stiftets Gods, der hørde Biskopstolen i Aarhuus til før Reformationen, men blev da Seculariseret, og hørde Kongen og Kronen til, og brugt som en Ladegaard under forbemelte Aarhuus-Gaard, indtil den 1661, efter Souverainiteten blev afhendet til Gabriel Marselis. Som deraf oprettede et Baronie, og kaldede det efter sit Navn Marselisborg. Ikke desmindre beholdt dog Amtet det forhen værende Læns Navn, men man finder og i Kong CHRISTIAN V. Rescripter, at det undertiden er *(67)* kaldet Aarhuusgaards-Amt. I dette Amt ligger den Kiøbsted Aarhuus, hvis Beskrivelse nu skal følge, førend jeg opregner de Herreder, Sogne, og Sædegaarde, som ligge udi Amtet.

Aarhuus.

Aarhuus. Byens Navn. Lægde. Aarhuus er hele Stiftets Hoved-Stad, hvor Stift-Befalingsmanden og Biskopen have deres Residentz. Den almindelige forhen vedtagne Navnets Oprindelse af Aarets Huus er forkastet af Torfæo, som viser, at den maae søges i det gamle Nordiske Sprog o det Ord A = Aae, Amnis, i genitivo Ar, og Os = Ostium, som da vil sige saa meget som Munden eller Udløbet

af Aaen, hvorfor og Aarhuus paa gamle Penge, i Monumenter og gamle Skrifter kaldes og skrives Arus eller Aros. Den har da rimeligt sit Navn, efter Stedets Beskaffenhed, af den Aae som løber der igennem, ved hvis Munding den er bygt og anlagt. Aarhuus er en Søe-Stad, liggende hos det store Belt østen og ret i Midten for Jylland, lige over for Samsøe. Byen ligger slidt, men i en frugtbar og yndig Egn, med Skov, paa begge Sider, i det gamle Aaboe-Syssel, imellem havet og den saa kaldede Brabrand eller Aabye Søe, hvoraf én Aae flyder tvert ud igiennem Byen, og giøre Skilsmisse imellem Haslev og Ning-Herreder, saa at den nordre Deel af Byen ligger i det første og den syndre i der sidste Herred. Efter Landkartet ligger Aarhuus paa 56 Grad 13 Min. Latitudinis og 26 Grad. 3 Min Longitudinis.

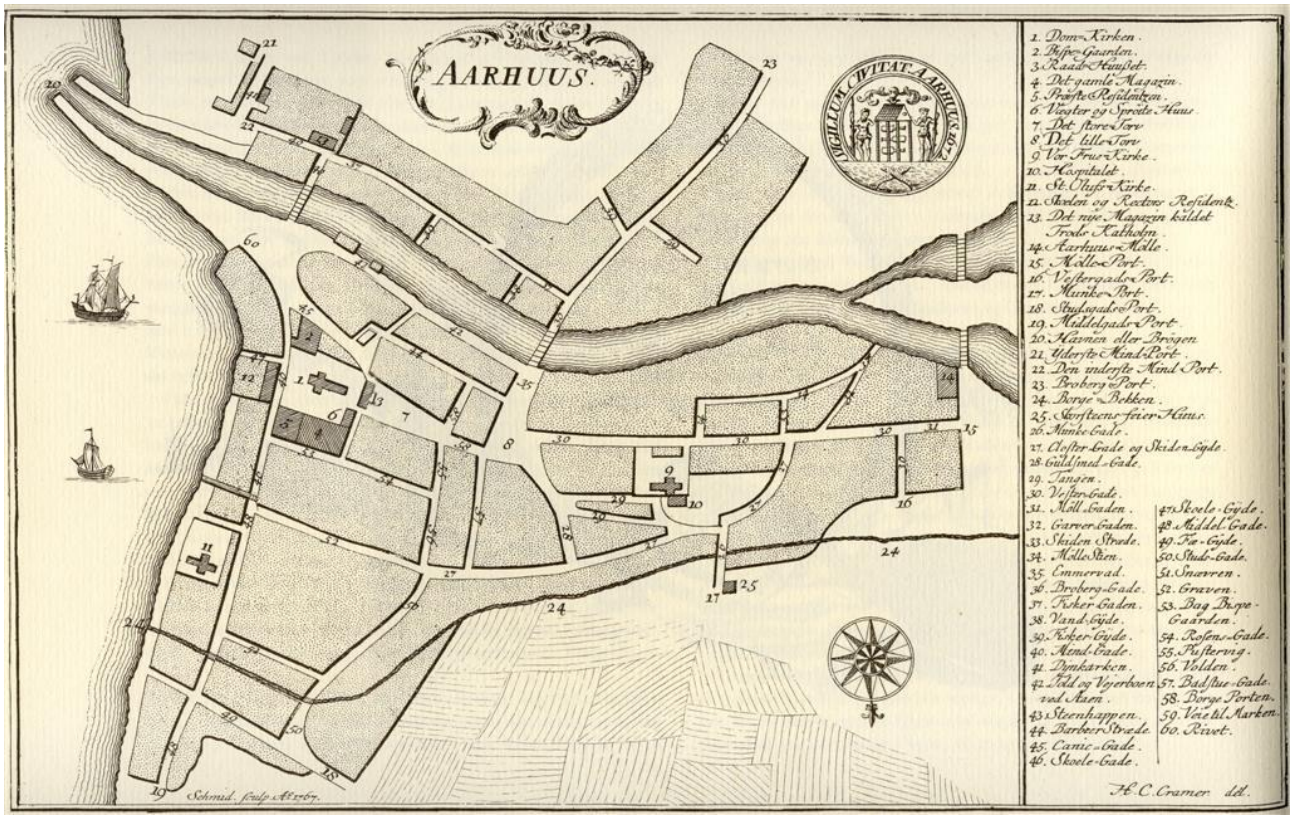

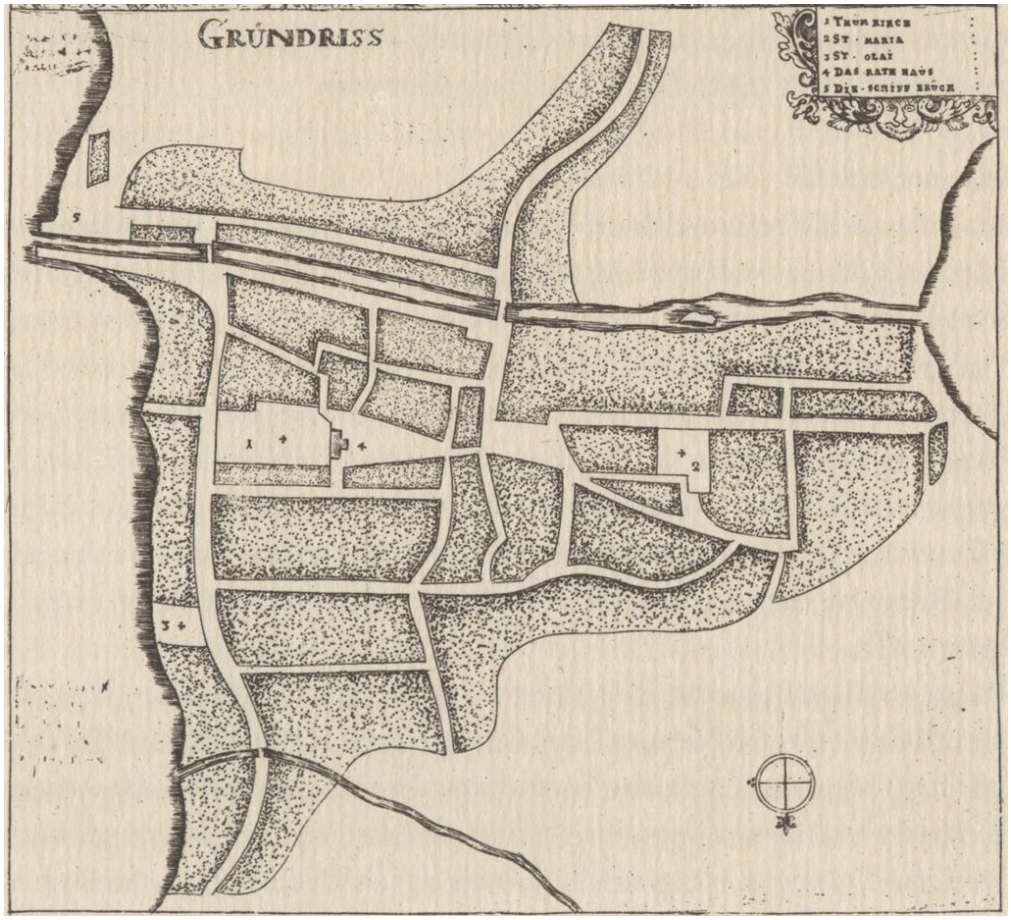
GRUNDRISS
1 THUM KIRCH
2 ST · MARIA
3 ST · OLAI
4 DAS RATH HAUS
5 DIE · SCHIFF BRUCH

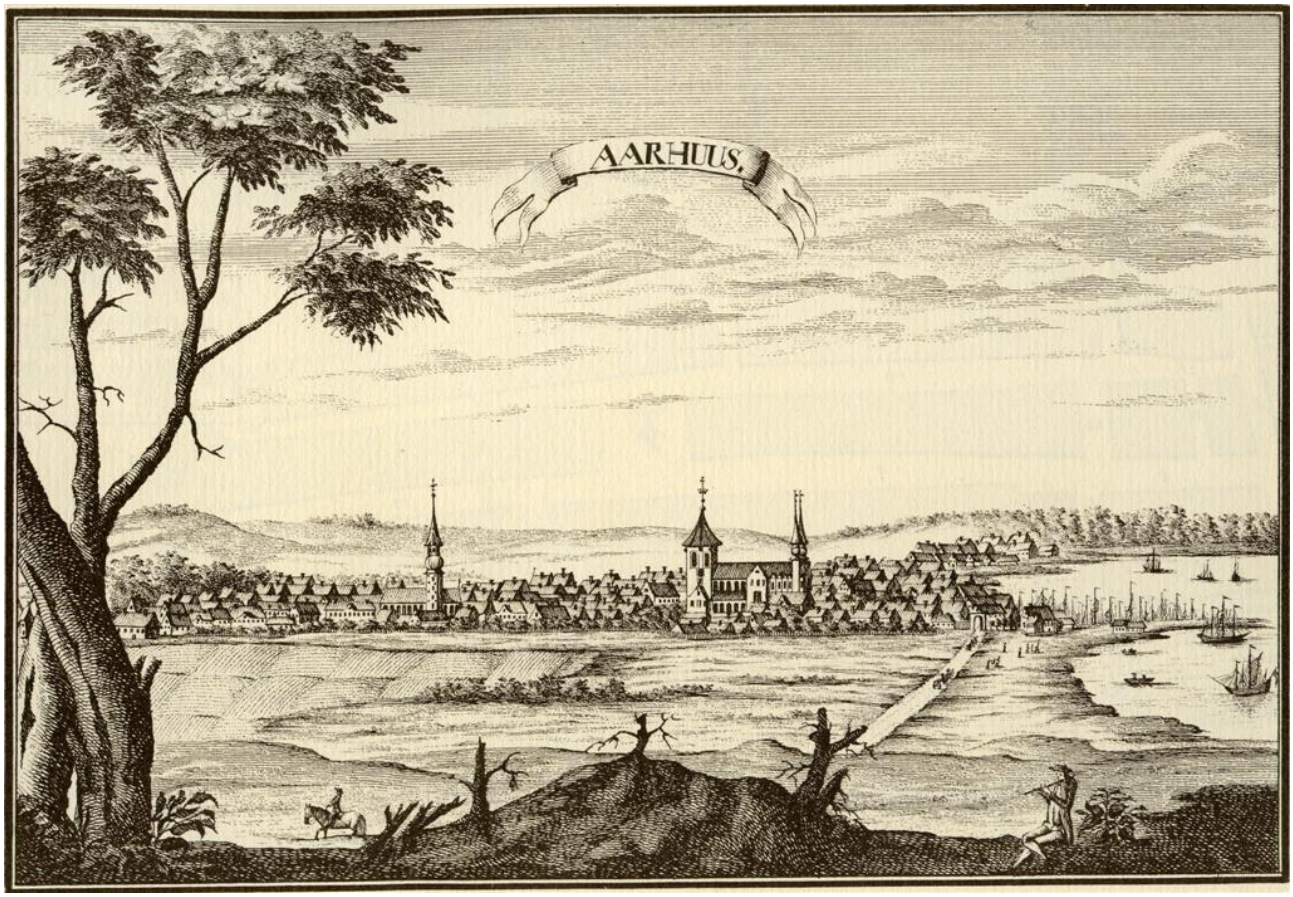

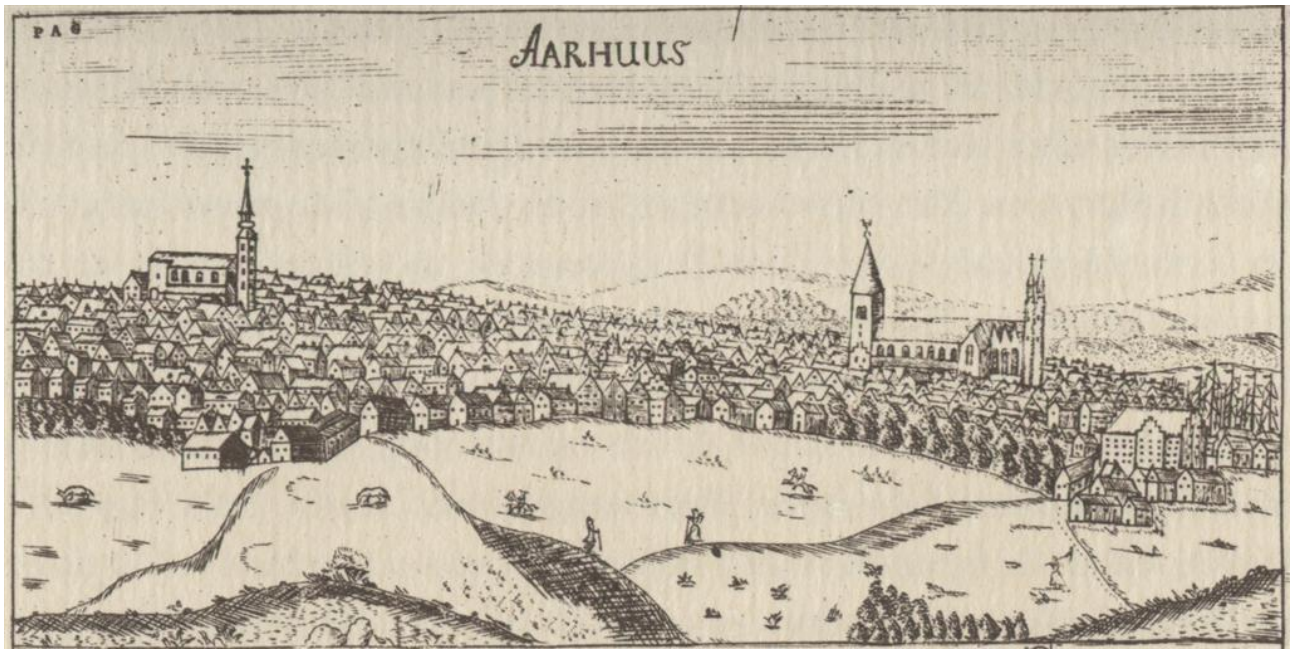

Vaaben. ***Ælde***. Mag. Hans Rhuman fordum Stifts-Provst i Aarhuus, i en skreven Afhandling om denne Byes Domkirke, formener, at Kong CHRISTOFFER af Beyern har givet Staden sit Vaaben, men hvad Grund *(68)* han dertil haver haft, veed man ikke. Vaabenet er Tre Aarer paa tvers liggende, som siden har faaet et Huus over sig, hvormed sigtes til Byens i de nyere Tider brugelige

Navn Aarhuus, men i Begyndelsen af dette Seculo er det udpyntet med en Hielm over Huset og to Vildmænd ved siderne. Heraf kan da drages denne Slutning, at, siden Vaabenet er indrettet efter den urigtige Mening om Navnets Oprindelse af Aarer og Huus, kan det ikke være meget gammelt. Byen selv er meget gammel, og har i det mindste over halv-syvende hundred Aar eller fra Begyndelsen af 12. Seculo ligget hvor den nu er, men at den endog til Navnet, er langt ældre, der lære vi af Adamo Bremesi, og andre gamle Skrifter. Efter Hvitfeldt Beretning, grundet paa ældere Beviis, har Aarhuus ligget tre Fierdingveis længere Nord i Landet hos Aaen ved Lisbierg, men siden ved Aar 1102 er Byen bleven flyttet derhen, hvor den nu ligger, formodentlig som et beqvemere Sted til Handel og Søefart. Uden Tvil var det gamle Aarhuus eller Aros ikke bleven bragt i Stand igien, siden det af den Norske Konge HARALD HAARDRAADE, i den Krig han havde med Kong SVEND ESTRIDSÖN af Danmark, ved 1049 blev med flere Steder i Jylland plyndret og afbrændt.
Privilegier. At saa gammel og stor en Bye som Aarhuus jo haver mange skiønne baade ældere og nøyere Friheder og Fordele, saa ikke tviles om, men da slet intet af eller om dens Privilegier til dette Verk er blevet meddeelt, frygtes, at de ulykkeligen ere forkomne. I Resenii Tid har dog nogle af Byens Privilegier, men ikke meget gamle, været til; thi han i sin Atlas opregner, Kong CHRISTOPHERS af Beyern Privilegier givne Aarhuus Bye 1441. Kong CHRISTIAN I Stadfæstelse 1450 og tillagte Privilegier (69) 1466 og 1475. Stadfæstelser af Kong HANS 1482. Kong CHRISTIAN II 1515. Kong CHRISTIAN IV. 1597 Kong FRIDERIK III 1648. Kong CHRISTIAN V. 1671. Derforuden har Kong FRIDERIK III 1663 bevilget Borgemester og Raad i Aarhuus, at maae af hver Slet Dalers Værd, som af Udlændiske ud- eller indføres, opbære tre Hvide og af Indlændiske én Hvid, hvoraf Halvparten skal anvendes til Havnens Reparation, og den anden halve Part at komme Magistraten til lige Deeling. 1667 blev dem bevilget endnu ydermere at opbære én Hvid baade af Ind- og Udlændske, hvorimod Borgemesterne paa egen Bekostning skulde lade Raadhuset tilbørlig reparere og derefter vedligeholde. De Friheder og Fordele, som Byen har erholdet ved Smakker at holde og Færgeløbet over det store Belt imellem Aarhuus og Kalundborg, kan læses iblant Kong CHRISTIAN V. trykte Forordninger 1674 2. December og 1684 29 April samt Rescripterne af 1693 og 1747 i Rothes Samling T. I. p. 469 474. Sammesteds p. 551 til 554 sees og, hvad Kong CHRISTIAN VI har bevilget Aarhuus-Bye at opbære i Canal-Penge til Havnens og Bolverkers Istandsettelse og Vedligeholdelse, samt at Hans Majestæt allernaadigst har confirmeret Byens Havne-Artikle. Hertil kan endnu legges, omendskiønt Documenterne derom ikke mere ere til. At Dronning MARGRETHE skal have skienket Riis-Skov og Kong HANS Oregaards eller Borregaards Mark til Aarhuus Bye.1542 har Kong CHRISTIAN III tillagt Magistraten nogle Agre der paa Marken. 1582 bevilgede Kong FRIDERIK II at Indbyggerne paa Samsøe maatte i Aarhuus kiøbe deres Bygnings-Tømmer og andre fornødne Varer *(70).*

Merkværdige Ting og Skiebne. Ved Begyndelsen af det 10. Seculo, eller kanske noget tilforn, har den Jydske Konge FROTHO i det gamle Aarhuus ved Lisbierg ladet bygge en Kirke den Hellig Trefoldighed til Ære, hvilken siden af Kong HARALD BLAATAND, da Keiser OTTO var i Landet, blev oprettet til det andet Nørre-Jyllands Biskopdom. Og holde nogle for, at den bekiendte Poppo skal have prædiket i Aarhuus eller kanskee været den første Biskop der. Er det saa, da maa Poppo alene have været hans Embeds Navn som Prest, og han have været den samme som Rembrandus, om hvilken man veed, at han Anno 948 af den Hamborgiske Erkebisp Adeldago blev indviet til Biskop i Aarhuus, og samme Aar var tilfælde paa det store Concilio til Ingelheim. Anno 965 fik bemeldte Erkebiskop af Keiseren, som formeente sig at have et Slags Ret dertil, et

Beskyttelse-Brev for de trende Jydske Biskopdomer. Ligeledes Anno 988 erholdt han af Keiser OTTO III en videre udstrakt Stadfæstelse paa de Danske Biskopdomers Friheder, i hvilke begge Breve den Aarhuusiske Kirke udtrykkelig nævnes. Anno 1043 Søndagen før Juul stod imellem Kong MAGNUS den Gode og SVEND ESTRIDSÖN, som da droges om Regieringen i Danmark, et stort Søeslag ved Aarhuus, hvori MAGNUS vandt Seier, og SVEN mistede 7 Skibe og meget Folk. Anno 1049 holdt den Norske Konge HARALD HAARDRAADE ilde Huus i Jylland, og da iblant andre Steder, som ha plyndrede og afbrændte, havde Aarhuus samme haarde Skiebne. Efter den Tid synes det, at det gamle Aarhuus er blevet liggende øde, indtil Kong ERIK EIEGODS Tid, da Byen for mere Beleigheds Skyld blev forflyttet længere synder paa og anlagt der ved Aae-Munden, hvor den nu ligger. Paa den Tid var Ulkil *(71)* Biskop i Aarhus, ved hvis Omsorg en Træ-kirke Anno 1102 blev opbygt ved Strande paa Bierget, kaldet St. Olai Kirke. Ved 1158 blev Byen ilde medhandlet af et Partie Søe-Røvere, som der uformodentlig indfandt sig. Anno 1175 holdte Kong VALDEMAR I en Herredag til Aarhuus, hvortil MAGNUS Kong ERIK LANS Søn, som var beskyldt for et Forræderie imod Kongen var indstevnet at svare for sig. Anno 1180 døde i Aarhuus den Hellige NICOLAUS, Kong KNUD den V. Søn som havde ført et meget andægtigt Levnet, og blev siden for sine formeente Mirakler af Paven canoniceret. Han blev begraven i den forhen omskrevne Træ-Kirke paa Bierget ved Stranden, hvor et Træ-Kors ham til Afmindelse blev opreist, men siden forflyttet til den ny opbygte Domkirke, hvor der skede stort Tilløb til hans Grav og saa megen Offring, at Kong VALDEMAR II undertiden fandt for got at laane af sin Frende St. Nicolao, men maatte derfor siden, da han var i Knibe i Lifland, giøre Biskopen det Løfte, at han skulde rette sig imod St. Nicolaum i Aarhuus og ikke mere befatte sig med hans Offer. Ved det Aar 1216 da Ebbo var Biskop i Aarhuus, blev den store Domkirke, som endnu staaer, færdig, som Biskop Peder ved Begyndelsen af dette Seculo havde lagt Grunden til, oh indviet St. Clemen til Ære. Under de Stridigheder, som siden reiste sig imellem Kongen og Erkebiskop Jacob Erkandsen, stod Aarhuus Kirke et ganske Aar i Interdict og var forbuden at oplades, fordi Biskopen og de Geistlige i Aarhuus vare med derudi indviklede. 1305 bevilgede Kong ERIK MENVED at en heel Gade maatte afbrydes, for derved at udvide St. Clemens Kirkegaard. 1350 er Aarhuus, ligesom hele Landet, hiemsøgt med den store Pest, som kaldtes den sorte Død. 1355 in Majo har *(72)* Kong VALDEMAR holdet Rettering i Aarhuus og dømt paa adskillige Sager mellem Adelen og andre. 1513 blev et Skib som tilhørde Biskopen og Medinteressenter i Aarhuus optagen af Engelske Kapere, som Kong CHRISTIAN giorde megen Umag for at skaffe tilbage. 1523 lod Kong FRIDERIK I nedtage af Gallien paa Aarhuus Gade og igien i Sortebrødre-Kloster hæderligen begrave Jens Thomæsöns Lig, som Kong CHRISTIAN II Aaret tilforn havde lader opgrave og der ophænge. 1526 blev Lutheri Lærdom allerede prædiket i Aarhuus af en Prest ved Navn Hr. Simon Sköning, hvorfor Biskopen Hr. Ove Bilde skrev Borgemester og Raad et skarpt Brev til og raadde dem fra at beholde denne ny Prædikant. Samme Aar paa Alle Helgens Dag findes Kong FRIDERIK I at have været i Aarhus. 1530 antog denne Bye offentlig den Evangeliske Lærdom, og ikke længe derefter forlode Munkene der i Byen deres Klostere. 1541 blev ved Ildsvaade en stor Deel af Byen lagt i Aske. Hvorfor Kong CHRISTIAN III. Anno 1546 befalde Borgemester, Raad og Menighed i Aarhuus, at de skulde tække deres Huse med Tegl-Tag under stor Straf. 1547 blev det gamle brøstfældige Spir nedtaget af Aarhuus Domkirke, og 1551 et nyt igien opsat, som skal have været over 300 Alne i Høiden og et betydeligt Kiendetegn for de Seglende, hvorfor det saa meget mere savnedes, da det siden af Lynild blev ødelagt. 1556 leed Byen atter Skade af Ildebrand. 1578 døde der af Pest 2250 Mennesker. 1619 forøgede Kong CHRISTIAN IV Magistratens Tal til 2

Borgemestere og 9 Raadmænd. 1627 er Staden bleven haardt medtaget, og maatte give stor Brandskat til de Keiserlige. 1642 den 24 Maji slog Lynild ned i forbemeldte høie Spir paa Domkirken, afbrændte der samme *(73)* og smeltede 5 Klokker i Taarnet, men Kirken blev reddet ved en Ritmester og hans Ryttere, som lykkeligen bare tilstæde. 1643 matte Byen tage imod en haard Indqvartering af den Svenske General Helm Vrangel 1647 blev efter Kongelig Befaling Stifts-Kirken i Aarhuus, eller er Archiv til at giemme Stiftets Documenter i, indrettet. 1658 og følgende Aar er Byen atter bleven haardt medtagen, først af de Svenske, siden af de Polske og Brendenborgske Tropper. 1679 bleve de gamle og forfaldne Canike-Gaarde i Aarhuus med Kongelig Tilladelse solgte til Domkirkens beste. 1680 havde Aarhuus den Naade at see Kong CHRISTIAN V. da Hans Majestæt logerede i Bispegaarden, gik igiennem Gaderne til Fods og besaa Byen, dens Havn og Torve, og havde ellers værdt var at see. Ligesaa blev 1690 Dronning CHARLOTTA AMALIA og Princesse SOPHIA HEDEVIG opholdt et par Dage i Aarhuus af Modvind, og imidlertid lod sig af Biskopen forevise Domkirkens Monumenter. 1694 den 10 Januarii var Vandet der i Havnen saa høit steget, at de ved Canalen liggende Pakhuse bleve fulde af Vand. 1715 forordnede Kong FRIDERIK IV. at Sognepresten til Domkirken altid derefter skulde være Stifts-Provst. 1733 havde Aarhuus af Kong CHRISTIAN VI. en allernaadigst Besøgelse. 1737 skienkede Høistbemeldte Konge Byen en Moddermølle til Havnens Renselse. 1747 slog Torden og Lynild ned i Domkirkens Orgelverk, dræbte Orgelbyggeren som reparerede samme, men tendte ikke an eller giorde synderlig videre Skade.

Lærde Mænd. Til Aarhuus Byes Merkværdigheder hører ogsaa, at adskillige lærde og navnkundige Mænd der ere fødte, iblant disse kan op regnes: D. Christen Bording Provincial-Medicus i Ribe, Lauritz Bording *(74)* Professor Hist. I Soer, Jens Matthias, og Holger Jacobi, Professores i Kiøbenhavn, Peder Krog Biskop i Trondhiem, Jacob Matthiæ den ældre Professor i Kiøbenhavn, Jacob Matthiæ den yngre Biskop i Aarhuus, D. Erich Pontoppidan Biskop i Bergen og Pro-Canceller ved Kiøbenhavns Universitet, en berømmelig Skribent og Autor til de første Toner af dette Verk, Johannes Pratensis Professor i Kiøbenhavn, Oluf Römer vor store Mathematicus, Statsraad, Professor smat Politie- og Borgemester i Kiøbenhavn, Diderich de Thurah Commandeur Capitain, Laurids de Thurah Generalmajor og General Bygmester, D. Oluf Worm Professor Medicinæ i Kiøbenhavn, vor store Antiavarius, Jens Worm Professor og Rector Scholæ i Aarhuus, som har forfattet en god Del af disse Efterretninger om sin Føde-Stad. Bogtrykkerie. Efter Bogtrykkeriernes Opkomst her i Riget, var Aarhuus en af de første Steder, som havde Presse, og troer man, at (1) St. Jørgens Historie er trykt der, som har saadan Titel: *Historia* gloriosi martiris *S. Georgii*, Patroni Eccelesiæ Fratrum b. Maviæ virg. In Brobierg Civiatis Arhuseiensis. Datum *Arbusiæ* apud S. Spiritum An. Dn. 1498. Pontisiatu Reverendi patris nostri Dn. *Nicolai Clauson* Præsiutis Arusiensis dignisfimi. Her ere og trykte (2) *Breviarium Arhusiense*, editum *Arhusiæ per Melchiorem Blume 1519*. (3) En kort Undervisning paa den hellige Messe af Broder Paulo Eliæ. Trykt i Aarhuus hos Hr. Povel Ræff 1531. (4) En kort og Christelig Underviisning paa det hemmelige Stykke i Messen som kaldes Canon, men et Brev til Borgemester og Raad i Randers, af Broder Paulo Eliæ, trykt i Aarhuus hos Hr. Povel Ræff 1531. (5) Menige Danmarks Riges Biskoppers og Prælaters Giensvar til de Lutherianske Artikle, trykt hos Povel Ræff 1533. Men alle disse Bøger ere overmaade *(75)* rare. Siden har i CHRISTIANI IV. Tid været et nyere Bogtrykkerie i Aarhuus, hvor Hans Hansön Skaaning lod endeel af sine Skrifter trykke. Fra samme Trykkerie ere og adskillige Ligprædkener og kanske nogle andre Bøger udkomne. **Mynt**. End mere, Aarhuus har

fordum nogle gange haft Mynt-Sted, og det ei alene i Kong CHRISTIAN III Tid som Anno 1535 og 1536 har der ladet slaae Mynt med den Inscription: Moneta nova Arhusiensis, men endog mange hundrede Aar tilforn i Kong SVEN ESTRIDSÖNS eller hans Sønners Tider, da man finder Sølv-Bracteater med en Konges Hoved paa og det Navn AVASIA, som tydelig giver Mynt-Stedet tilkiende.

Befæstning. At Aarhuus nogen Tid har været ret befæstet, er vel at tvile om: Dog der ere de, som af tvende Gaders Navne, Volden og Graven, vil slutte til saadant noget, men da ingen sikrere Beviis gives, maae man lade det staae ved sit Værd. Ellers skal uden for Mindeporten, paa syndre Side Byen, paa en høi Bakke, findes Rudera af en gammel Skandse, men, som nogle mene, skal samme, da d Keiserlige 1627 havde Jylland inde, til Havnens Beskydelse være anlagt af General Wallenstein, om hvilken der skrives, at han befæstede sig paa mange Steder i Jylland.

Deeling. Roder. Torve. Gader. Den forhen ommeldte Aae, som løber igienem Byen ud i Havet, foraarsager dens naturlige Deeling i to Parter, saa at Byen i det Geistlige deler sig i tvende Sogne, St. Clemens eller Domkirke-Sognet og Vor Frue Sogn, af hvilke det første ligger i Haslevherred, det sidste i Ningherred; Men St. Olai Sogn er for længst lagt til Dom-Sognet. I det Verdslige derimod er Byen og dens Gader inddeelte i 3 Roder, med de tre Torve, nemlig, i Første Rode (1) *(75)* Canikegade, (2) Skolegade, (3) Mindets nordre Side, (4) Skolegyden, (5) Dom-Kirkegaard, Rosengade, (7) Bag Bispegaard, (8) Middelgade, (9) Olai Kirkegaard, (10) Fægyden, (11) Rokind, (12) Studsgade, hvilken fordum kaldtes Saurisgade, hvor strax hos var et Stræt som heed Sneverstien. I Anden Rode, (13) Graven, (14) Badstuegade, (15) Immervad, (16) ved Aaen, (17) over Minde-Broen, (18) Dynkirken, som ligger uden for den rette Bye, (19) Inden Mindeporten, (20) Fiskergade, (21) Fiskergyde, (22) Broberg. I Tredje Rode, (23) Vestergade, (24) Møllestien, (25) Gravergyden, (26) Møllegyden, (27) Skidengyden, (28) Bah-Klostret, (29) Tangen, (30) Guldsmedgade, (31) Lidet Torv, (32) Borgerporten, (33) Pustervig, (34) Volden, (35) Nye Torv, (36) Steentrappen.

Porte. Broer. Byen har 7 porte, Middelgads-Port, Studsgads-Port, Munke-Port, Vester-Port, Mølle-Port, Broberg-Port, og Minde-Port. Byen samenføies over den igiennem flydende Aae ved 2 Broer, Brobergs-Broe og Minde-Brien, som hviler paa Pøle i Aaen, belagt med Planker og oven over brolagt. Minde-Broen, som Havnen vedligeholder, er opført 1748 og Pælene dertil ere tagne af Riis-Skov. Derforuden ere 2 Broer over samme Aae ved Møllen, som Møllens Eier vedligeholder.

Huse og Vaaninger. Huse og Vaaninger ere her 850 nemlig i første Rode 226 i anden 348 i tredje 276 alle tækkede med Steen, og opførte af Muur og Bindingsverk, undtagen 4 á 6 grundmurede. Endeel ere anseelig bygte og indrettede, saasom Greve Daneskiolds, Stiftamtmand Schovboes Enkes, de Hösters. Den almindelig Mængde er tarvelig indrettet og til Kiøbmands-Brug, men den allerstørste er smaa Vaaninger *(77)* eller Boder paa 2 3 á 4 Fag, én Etage høie. **Grundtaxt**. Udi Grundtaxt er Byen sat for omtrent 8000 Rdlr. saaledes at de største Gaarde staae for 60 Rdlr. eller noget over, og den ringeste Hytte for 1. Rdlr. Hvorefter de aarlige Byens Tynger til deels lignes, hvilke ere, foruden Inqvarterings Skat, til Byens Bekostninger, aarlig ved 500 Rdlr. og til Vægter og Spøite-Skat 200 Rdlr. Samtlige Byens Private Bygninger ere efter Forordningen af 13. Jan 1761 i de Jydske Kiøbsteders Brandcasse forsikrede for 310400 Rdlr. og de Publiqve, nemlig, Kirken, Skolen, Hospitalet, raadhuset, Residentzer og Fattighuse for 110560 Rdlr. i alt 420960 Rdlr.

Domkirken. Iblant Aarhuus Byes Publiqve Bygninger bor Domkirken eller St. Clemens-Kirke have Fortrinet, ligesom den og er temmelig gammel og én af de største Kirker i Danmark. Dens ganske Længde er med Muur og alt 147 Alne, Breden over alle 3 Gange og 4 Rader Stole imod 37 Alne, Kors-Gangen i sin Længde syner og nør 76½ Alne, og Brede 15 ¼ Alne. Taarnets Muur op til Kanten eller underste Deel af Blyet, hvormed hele Kirken er tækket, er i Høiden 66 Alne, men Spidsen fra Muren til det øverste 42 Alne, i alt 108 Alne. Den høieste Hvælving midt over Kors-Gangen, Choret, og den brede Gang fra Gulvet til Hvælvingen, 35 Alne høi. Taarnet med sit store Spir skrives fordum at have været over 300 Alne og saa høit, at de kunde sees 3 Vog Søes af de Seglende. Men 1642 afbrændte det ved Lynild til Muurverket, saa den gandske Kirke stod i Fare, de skiønne gamle klokker smeltede, undtagen de Fattiges Klokke, som blev udkastet af Taarnet og gik ikke i ti, derpaa berettes at staae: Sanctum Agnetis nomen hoc musicale tenebit Anno 1300. Men Aarstallet (78) skal kanske rettere være 1500. Dem største Klokke som nu er, og en mindre, ere støbte 1675 af Rudolph Melchior. I Aaret 1747 2 December om Aftenen Klokken 6 slog Lynild ned i Domkirken ved Orgelverket, som sidder under Taarnet, dræbte Orgelbyggere, som sad ved Lys og reparerede det, smeltede nogle Piber og spolerede noget af Billedhugger-Arbeidet, uden at tende Ild. Til denne store Kirke som er af Gothisk Structur, og hvis Model holdes for at være tagen af en Kirke til Bourdeaux, blev Grunden lagt ved Anno 1201 under CANUTI VI. Regiering, men den blev ikke færdig førend udi Biskop Ebbes Tis, og kanske mange Aar derefter. Pave CELESTINUS III havde forud ved sit Aflads-Brev af 1197 opmuntert alle og enhver til at understytte Biskop Peder i Aarhuus, som havde for at opbygge Kirken af Steen i steden for den forige Træ-Kirke. Saa hav og INNOCENTIUS III Anno 1209 stort Aflad til dem, som vilde hielpe til Aarhuus Domkirkes Bygning, som var helliget til St. Clemmens Ære. Denne Pave skal og have tilladt, at St. Nicolai Legem, som var begravet i den Trækirke ved Stranden, maatte forflyttes til Domkirken, hvilken derved fik store Indkomster af de Ofringer, som skede til denne Helgens Grev, hvoraf Kirken nød to Parter og Canikerne den tredje Biskop Peder, som havde begyndt denne Kirkes Bygning, gav ved Testament 1203 meget Gods baade i Siæland og Jylland dertil, hans Eksempel fulgte nogle af de følgende Biskoper, som havde Evne dertil. 1216 til Herredagen paa Samsø, mageskiftede Kong VALDEMAR II til Domkirken den Øe Thund eller Tunø imod endeel andet Gods. Dronning MARGRETE gav før sin Død 1412 til Kirkens Forbedring 1000 Lødemark Sølv, saavelsom 600 Lødemark for Siælemesser at *(79)* holde. 1477 stiftede Biskop Jens Iversön St. Mariæ Capel ved Domkirken, han lod og opføre det store Taarn, og 1479 forfærdige Altertavlen, som er stor og af vidtløftigt Billedhugger-Arbeid, med Laager uden og inden, og sterk Forgyldt. Ligeledes har han ladet giøre Fonten, som hans Navn og Vaaben staaer paa med Aarstal 1481. Vinkanden er given af Bispinde Brokman, Kalk og Disk af Brobergs Enke 1675. Oblat-Esken af Hans Stromelsens Enke 1675. To meget store Sølv-Lysestager, med Messehagel og Alterklæde, givne 1706 af Baron Peder Rödsteen og Frue Sophia Elisabet Charisius, et par store Messing-Stager af Kiøbmand Casper Brandt 1705. Chors-Dørene ere af kunstig Jernverk, givne af Christen Skeel til Sostrup, og Messing-Pillerne af Borgemester Mikkel Malling, som og har skienker et Sølv-Fad til Daaben. Et stort Pulpitur med Helgenes Billeder bekostet 1508 af Biskop Niels Clausen, hvilken og samme Aar har ladet giøre Skabe i Choret til Messeklædernes Forvaring, og 1515 givet til Kirken en stor Syvarmet Lysestage. Prædikestolen er med ni Afdeelinger i rart Billedhugger-Verk fra 1588. I Kirken hænge 6 Lyse-Kroner og et Orlog-Skib. Orgelverkt er anseeligt, af 43 Stemmer, forfærdiget 1730 af Lambert Christian Carstens, og har kostet over 3500 Rdlr. Af Biskop Jens Iversön Capel lod Biskop Baron indrette et Coventhuus, hvor Landemodet to gange om Aaret holdes. Et andet

Capel under Taarnet som Biskop Boe 1419 havde stiftet, blev 1702 solgt til Baron Marselis Enke.Frue, og er indrettet til Familiens Begravelse, hvor hende og begge hendes Mænd Baron Constantinus Marselis og Baron Peder Rödsteen er oprettet et prægtigt Epitaphium af hvidt og sort Marmor, forfærdiget af en berømt Italiener Qvilino *(80)* 1703 og har kostet 4500 Rdlr. Her ere flere Capeller, hvor de Skeeler, Sehesteder, Lindenover, Juler, Munker, Podebuskers, og flere adelige Familier have deres Begravelser. Og over de samme, saavelsom over endeel Biskoper baade for og efter Reformationen, og andre berømte Folk findes her mange smukke Epitaphia og Ligstene, hvis Inscriptioner i den II Tome af Marmora Danica læses. Derforuden ere og her begravne: Jörgen Fogh Assessor i Høieste-Ret og Borgemester i Kiøbenhavn, hans Frue Catharina Schumacher, Svigersøn Amts-Forvalter Envold Randulf og Daatter Catharina Fogh, som døde 1706. Land-Commissarius og Assessor Jesper Hutfeld som døde 1696. Proviants-Forvalter Christen Vegerslev som døde 1726. Kiøbmand Jens Andersen Möller 1723 som gav 200 Rdlr. til Kirken for hans Grav. M. Ludvig Pontoppidan Domprovst som døde 1706. Obristlieutenant Johan Gerog Sivers som døde 1722, Rasmus Thestrup Borger som døde 1656 og Søn Oluf Thestrup Sogneprest til Dalbye, Stamfædre for den Thestrupske Familie. Saa har og Johan Worm Raadmand og Willum Worm Borgemester i Aarhuus, Stamfædre for den lærde Wormiske Slegt, i denne Kirke deres Hvilested, hvorover sees en skiøn malet Tavle med Familiens Portraits. Men iblant de mest navnkundige Mænd, som her ere begravne, fortiener Biskop Knud Gyldenstierne og Canceller Christen Thomesön Sehested at nævnes. En meget ringere Mand, men og velfortient, har sin Grav paa St. Clemens Kirkegaard, nemlig D. Morten Borup, som var en berømt Skolelærer i Aarhuus nylig for Reformationen, og efterlod iblant sine Disciple mange paa de Tider store Mænd baade i Kirken og Staten. Ved Domkirken i Aarhuus var fordum, ligesom ved andre Cathedral-Kirker et *(81)* **Canike-Collegiun**. Collegium Canonicorum, bestaaende af 3 Prælater, nemlig, Archidiaconus, Præpositus og Cantor, foruden et vist Antal Caniker, som først vare ikkun sex, med siden flere, af hvilke enhver havde sit Præbende oh sit Capel at giøre Tieneste i, og under sig Vicarier, som hver havde sit Vicaridom og sit Alter at tage vare paa. Ligeledes havde Domkirken, til Geistlighedens Brug, et Bibliothek, som for Reformationen af Biskopers og andres Gaver var samlet, hvorover Kong FRIDERIK II 1561 befalede Biskopen M. Lauritz Bertelsön at lade forfatte tvende Catalogos, den eene at giemmes af Canikerne, den anden af Biskopen. Grunden til dette Bibliotek lagde Biskop Peder Ingridsön, som 1196 i Testament gav alle sine Bøger til Kirken. Biskop Ove Bilde formerede Samlingen med nogle Patres. Enden derpaa blev denne, at Kong FRIDERIK III Anno 1654 tillod, at de endda overblevne gamle og mutilerede Bøger maatte sælges Domkirken til beste. Capeller, som det stod i, bruges til Kirkens Materialer. Hvad Donationer der i nyere Tider ere giorte til Domkirken i Aarhuus, kan sees i Hofmans Samling af Fundat. T. II. pag. 36 seqv. Denne anseelige Kirke ere i Brand- Taxationen ansat efter Omstændighederne for 60000 Rdlr.

Vor Frue-Kirke. Vor Frue Kirke holdes for at være bygt 1280. Den er af middelmaadig Størelse, har et smukt Taarn og et høit Spir. Længden udvortes er 70 Alne, Breden over de to Gange og tre Rader Stoele til Kors-Gangen 28 Alne, Breden oven for Tver-Gangen og i Choret 13 ¼ Alne, Høiden i den brede Gang fra Gulvet til Hvælvingen 18½ Alne, og i de smale 14½ Alne. Taarnets Muur 41 Alne høi, Bly-Rundingen 16 Alne, og Spiret 32 Alne, i alt 89 Alne. Indvendig er Kirken prydet med smukke Ornamenter, har en gammeldags *(82)* Altertavle, og et Orgelverk af 19 Stemmer, samt endeel lukte Stole og Epitaphier. Denne Kirke skal i gamle Dage have været Sortebrødres eller Dominicanernes Kloster-Kirke, hvilken efter Reformationen blev skienket Byen

til en Sognekirke, da Klosteret selv blev givet til et Hospital. Ibalndt de betydeligste Personer, som i denne Kirke ere begravne, er Jens Jensön Brok af Clausholm, som Hr. Jens Nielssön Lövenbalk til Avnsberg ihielslog, og maatte derfor 1405 til Helsingborg i Dronning MARGRETES Nærværelse indgaae med den Dødes Arvinger den merkværdige Forsoning, som læses hos HVITFELD pag. 627 hvorudi han blant mange andre Artikler forpligter sig at lade holde i St.Clemens Kirke en ævig Messe, og en anden Messe udi Sortebrødre Kirke i Aarhuus, hvor Jens Jenssön Leiersted er. I Gavlen paa den vestre Ende af Kirken sidde en indmuret Kampsteen, hvorpaa i forhøiet Arbeid er udhugget et stort draget Sverd, som nogle holde for at være en Erindring af denne Gierning, eftersom og i Sone-Brevet læses disse Ord: ”Skal jeg antvorde Hr. Jens Andersön, Lauge Jensön og Anders Jensön er draget Sverd eller Kniv, og falde paa Knæ for dennem og bede dennem ec” I denne Kirke findes endeel Epitaphia og Gravskrifter over fornemme Borgelige og Magistrats Personer, hvoriblant nogle af den Familie Basballe. Vor Frue Kirkes Bygning er i Brand-Cassen taxeret for 25000 Rdlr.

St. Olai Kirke. Af Aarhuus Byes Kirker har St. Olai Kirke, skiønt den ringeste, dog været en af de ældste, opkaldet efter Kong OLUF af Norge, som i det foregaaende Seculo var ihielslagen og da passerede for en af Nordens store Helgene. Det er den Træ-Kirke, som ved 1102 blev bygt paa Bierget ved Stranden, da Staden var forflyttet fra Lisbierg (83) did, hvor den nu staaer. Den er saa meget mere merkværdig, som den eneste Kongelige Person, hvis Levninger Aarhuus giemmer, er deri begraven. Samme er den Hellige Nicolaus i Aarhuus, som var Kong KNUD den V. Søn og den berygtede Slesvigske Biskop Valdemars Broder, hvilken levede et meget strengt og andægtigt Levnet, og døde i sine unge Aar 1180. Der blev et Træ-Kors opreist til hans Afmindelse, og som han var kommen i Rygte for, at der skede Mirakler ved hans Grev, skede der megen Tilløb af Folk som ofrede dertil, hvorfor der hos Korset blev sat et Skrin, som de kunde legge Gaverne udi. Men da den ny Domkirke blev bygt, tillod Pave INNICENTIUS III. at St. Nicolai Lig maatte tages af Trækirken og med Procession føres derhen, hvorefter han siden ved 1260 af Pave ALEXANDER IV er bleven opført iblant Helgene. Træ-Kirken stod til 1548 da den af Ælde og Brøstfældighed nedfaldt, og blev ved den Leilighed St. Olai Menighed lagt til Domkirken, som derover havde to Sogneprester næsten 100 Aar. Til 1632, efter hvilken Tid der ikkun har været en Sogneprest og to Capellaner. Imidlertid blev der hos forbemeldte Træ-Kord eller Crusifix oprettet en Prædikestool, hvoraf der bleve holdte Ligprædkener under aaben Himmel indtil 1637 da Raadmand Jens Christensön og Andreas Lydrichsön, som en Skrift over Døren vidner, lode paa egen Bekostning opbygge et Capel af 14 Fag Bindingsverk uden Daab og Alter, med to Rader Stole og en Prædikestool, hvoraf holdtes Ligprædiken, naar nogen der hos sine Fædre blev begraven, indtil for en 18. Aar siden, efter hvilken Tid saadanne Ligprædikener ere holdne i Domkirken, da Capellet er bleven saa bygfældigt, at det snart vil falde ned, i sær siden dets Indkomster ved Kongelig Rescripter af 1694 og 1699 *(84)* ere lagte til Domkirken. Paa denne St. Olai Kirkegaard havde den første Evangeliske Sogneprest til Domkirken Thorkil Abildgaard sin Grav, men Steenen er siden flyttet til Domkirken, hvorfor og samme Familie, ventelig M. Peder Thorkilsön, som og var Sogneprest til Domkirken og døde 1605, skal have ladet forbemeldte Crucifix eller Trækors fornye: Men da det igien 1754 af Ælde omfaldt, har Christen Nielsön Haarbyes Arvinger, af Omhu for den Kongelige Prindses S. Nicolai Argusiensis Afmindelse, 1755 ladet bekoste et nyt Postement af Muur, hvori er indfattet et af Bly forgyldt Crucifix, med en Dansk Inscription derom i Steen udhuggen.

Klostere. De øvrige Kirke i Aarhuus før Reformationen have hørt til de der stiftede Klostere, af hvilke man veed at opregne følgende:

(1) **Vor Frue Kloster** paa Brobierg, som var et Munke-Kloster, og uden Tvil meget gammelt, men af hvad Orden, vides ikke. 1495 har Holger Eriksön Rosenkrands i sit Testament givet til vor Frue Kloster i Aars 3 Gylden. Den forhen nævnede St. Jørgens Historie, som 1498 er trykt i Aarhuus, viser, at Kirken har været indviet til denne Helgen, da han der kaldes Patronus Ecclesiæ *Fratrum beatæ Mariæ virginis* in Brobierg. 1531 fik Biskopen i Aarhuus Ove Bilde Kong FRIDERIK I Stadfæstelse paa, at Convents-Brødre i Jomfru Mariæ Kloster, udi Aarhuus paa Brobierge liggende, skulle oplade hannem og hans Efterkommere deres Kloster, hvilket og skede efter HVITFELDS Vidnesbyrd pag. 1345. Men det er en Feil hos HVITFELD, at han der nævner Jomfruerne i Vor Frue Kloster i Aarhuus, thi af foregaaende sees tydelig, at det ikke har været et Nonne-Kloster.

(2) Sortebrødre Kloster, et Munke-Kloster af Dominicaner eller *(85)* Prædikebrødre Orden, er stiftet i det 13de Seculo og omtrent 1227. I Aaret 1268 har en fornem Frue i sit Testament skienket duas marcas denariorum til Fratres Prædicatores in Arus. Paa dette Kloster fik ogsaa Biskop Ove Bilde 1530 Kong FRIDERIK I Brev, at beholde det for sig og sine Efterkommere, om saa skeer, at Brødrene deres Kloster forlade. Men som Reformationen imidlertid fik Fremgang, forordnede Kong CHRISTIAN III Anno 1541 og 1542 at Sortebrødre Kloster skulle være og blive et almindeligt Hospital i Aarhuus. Men Klosterets Kirke blev anviist til en Sogne-Kirke og skal være den endnu saa kaldte Vor-Frue-Kirke. At der i Aarhuus ogsaa skal have været er Minoriter- eller Franciscaner-Koster for de saa kaldte Graabrødre-Munke, som, uden Tvil af en Feiltagelse, nævnes hos HVITFELD og andre nyere, kan man kalde i Tvil, indtil man finder noget ældere og sikkert Beviis derfor.

(3) St. Nicolai Kloster, kanskee saa kaldet S. Nicolao Arhusiensi til Ære, og stiftet for Chartusianer eller Charteuser-Munke, hvilket man holder for at efter Reformationen være forvandlet til den Latinske Skoles Bygning. Det er vist, at der ikke langt fra Sortebrødre Kloster i Sydost har ligget en St. Nicolai Kirke, hvilken nævnes i et Kong CHRISTIAN III Brev af 1541. Men om den har hørt dette Kloster til, veed man ikke til visse. Man finder ellers Lector Hans Thygesön Prior og Broder Oluf Andersön af St. Nicolai Kloster udi Aarhuus nævnet 1517.

Hospitaler. Af Hospitaler eller Huse, som til Fattige, syge og spedalske Menneskers Pleie vare indrettede, hvilke og tildeels kaldtes Klostere, har Aarhuus fordum haft adskillige:

(1) St. Jørgens Kloster, hvilket, ligesom andensteds, laae uden for Byen. HVITFELD beretter, at *(86)* 1532 blev St. Jørgens Huus for Aarhuus af Kong FRIDERIK I givet til et Hospital, naar Provsten døer. Dette Huus har haft sin egen Kirke, og man finder et Eidoms Brev, som Knud Galten Borgemester i Aars 1542 af Kong CHRISTIAN III har faaet ppa en Kronens Jord kaldet Munkenes Lykke, som ligger vesten St. Jørgens Klosters Krikegaard.

(2) Den Hellige Aands Huus eller Domus Sancte Spiritus, som nævnes i et Document af 1388. Anno 1406 findes Hr. Niels Jenssön Canik o Aarhuus at have været Forstander i den Hellig Aands Huus. Kong CHRISTIAN III skienkede Anno 1540 dette Huus til den første Evangeliske Biskop i Aarhus Mester Lang og hans Arvinge.

(3) En større Stiftelse var Kronens Hospital St. Katharinæ i Aars, kaldet St. Karens Gaard, til hvis Underholdning Kong HANS havde lagt Morslet Kirke og de 7 Herreder, Ring- Hielmslev- Haslev- Sabro- Framlev- Gern- og Holberg-Herreder. I Pave JULII Stadfæstelse paa denne Gave af 1512 kaldes dette Hospital Domus Leproforum Sanctæ Katarinæ Arusiensis. 1515 lagde Kong CHRISTIAN II Kronens Kirke Vibye til denne Stiftelse. Høistbemeldte Konge befalde og i samme Aar, at Bønderne i de 7 Herreder under vedbørlig Straf skulde aarlig i rette Tide yde til Firstanderen det Almissse-Korn, som de af Arilds Tid vare pligtige at give til St. Karens Hospital udi Aars. 1523 fik Biskop Ove Bilde af Kong FRIDERIK I Forlæning paa St. Catharinæ Gaard, Hospital og Gods i Aarhuus. Ligeledes fik Oluf Hammer 1541 af Kong CHRISTIAN III Livsbrev paa Hospitalet eller St. Catharinæ Gaard i Aarhuus, med saa Skiel, at den Korn-Rente, som pleier at gives af de 7 Herreder ril forskrevne Karinegaard, som kaldes Spetal-Havre *(87)* eller Ploug-Korn, skal ydes i Sortebrødre-Kloster i Aarhuus og alting forvendes til de fattige og syge Folkes Nytte. Samme Aar gav Kongen Befaling til forbemeldte 7 Herreders Bønder, at de aarligen skulde udgive til St. Karens Hospital i Aarhuus det sædvanlige Korn, som var 3 Skiepper af hver.

Nu værende Hospital. Her har vi Oprindelsen og Grunden til nu værende Hospital, som først blev samlet af alle de Indkomster, der havde ligget til alle forbemeldte Huse, hvortil kom, at Kong CHRISTIAN III 1542 skienkede Sortebrødre-Kloster til at almindeligt Hospital, og det, som et senere Kongebrav af 1552 forklarer, saavel for de Fattige i Aarhuus og i Herrederne deromkring, men og for dem , der før havde været i Helliggeist-Husene udi Randers og Horsens, hvortil Kong FRIDERIK II ei alene 1562 lagde Grinnaa Hospitals Gods, men endog 1573 paa ny erindrede Bønderne i de 7 Herreder, uden Begring at yde til Hospitalet deres aarlige Almisse-Korn. Hvad Donationer Hospitalet siden har haft, og hvad Forandring dermed er skeet, indtil den almindelige Fundation blev giort, som af Kong FRIDERIK III An 1651 er confirmaret og endnu er i sin Kraft, findes alt sammen i HOXMANS Saml. Af Fundat. Tom. II. pag. 100 seqv. Hospitalets Bygning, som det nu er, bestaaer af tre store Fløie, sammenbygte med Vor Frue-Kirke, foruden tvende Udbygninger derved. Alt af Grundmuur, tillige med nogle Udhuse af Bindingsverk til Forstanderens Brug. Lemmerne ere 50 til hele Portioner, nemlig 2 Mark ugentlig til hver: Men Undertiden deles en heel Portion imellem tvende, for at hiælpe des flere Trængende. Hospitalets Indkomster tages nu (1) af 6 Konge-Tiender af Rug og Byg, (2) Qvæg-Tiende af 13 Sogne og en Bye (88) (3) Endeel Bøndergods af Hartkorn 319 Tønder 2 Fierdingkar, 2 Album, (4) Renten af en samlet Capital paa 1500 Rdlr.

Latinske Skole. Fra hvor gamle Tider Aarhuus har haft Latinsk Skole, er uvist at sige. Formodentlig har her, som ved de andre Cathedral Kirker, været nogen Anstalt ved Domcapitelet, som har besørget og bestyret Ungdommens Underviisning. Men nylig for Reformationen var Aarhuus Skole kommen i stort Udraab ved den lærde Skolemand Doctor Morten Borup, som selv havde gaaet i denne Skole, og fra hvis Haand igien udgik mange af de Tiders store Mænd, som baade i og efter Reformationen tiente Kirken og Fædernelandet. Han døde 1526 imod 80 Aar gammel og fik over sin Grav en rund Steen, hvorpaa var udhuggen som Vaaben, en Greb, et Riis og en Ferle, som sigtede paa hans Herkomst og Embede, med denne Omskrift: Doct Martinus Borup S. S. Theol. Professor, Scholæ Rector. Efter Reformationen blev St. Nicolai Klosters Bygning udlagt til Latinsk Skole. Anno 1545 lagde Kong CHRISTIAN III Agri Præbendam til Skolen og Rectors Underholding, og Aaret derefter endeel Landgods til Rectors Embede, men 1558 Biskop Boes Alters Vicarie til Hørernes Ophold, og tillige forordnede, at 12 Disciple skulde nyde Kost paa Kongens Gaard i Aarhuus. 1618 Beskikkede

Kong CHRISTIAN IV en Conretor i Skolen, og forsørgede hans Embede med Aaby Præbende og mere Gods. Hvad Beneficia Skolen ellers har af Kongernes Gavmildhed eller andres Donationer, og hvad Forandringer dermed ere skeete, derom kan læses HOFMANS Fundatzer T. II pag. 79 sq. Skolens gamle Kloster-Bygning blev nedbrudt 1762 og igien opført af én Etage høi med Qvist en grundmuret Bygning 72 Alne lang og 16 *(89)* Alne bred, midt paa er Indgang, paa den ene Side Skolen, pa den anden Side værelser til 4 Hørere, 3 Kamre til hver. Paa Qvisten et Læsekammer om Vinteren for Rector, et for Conrector, og et til Skole-Bibliotheket. Over Døren en Inscription, som viser, at Huset er opbygt 1763 da Hr. Oluf Bork de Skovboe Ridder var Stiftamtmand, Hr. Peder Hygom Biskop, Professor Rotböl Provst, Kammerraad Geertsen, Glerup og Muller Borgemestere, Fellum og Skytte Raadmænd, Rector Mag. Jens Worm Philosophiæ, og Mag. Baltzer Halse Conrector. Til denne Bygning blev anvendt endeel af Skolens egne Midler, deels og givet af Geheimeraad og Stiftsbefalingsmand Levitzau Biskop Hygom, D. Christian Pontoppidan, Herr Peder Ebbesen Gimlinge i Lyngaa, og Provst Höeg i Skanderborg, men fornemlig af Kammerraad og Told-Inspecteurs Matthias Grönvalds Enke-Frue Anne Catharine Schuchardt, som tilbragte en god Deel af sin sidste Levetid i Aarhuus, og døde 1763, i hendes sidste Villie testamenteret 1000 Rdlr. til samme Brug. Hun bør faa meget mere her ihukommes, som hun derforuden har givet 500 Rdlr. til Syge og Sengeliggende i Aarhuus, og 500 Rdlr. til de Fattiges Danske Skole sammesteds.

Raadhuset. Raadhuset er en anseelig Bygning, grundmuret, to Etager høi, med Kielder under til Arrestanter, ligger imellem Domkirken og det store Torv. 1748 blev det ved en Hoved-Reparation saa got som aldeles omdannet. I den nederste Etage er Bye-Tinget, Corps de Guarde, og Arrest-Kammere. I den enden Etage den store Forsamlings-Sal, Magistratens eller Raadstue-Salen, Archivet, de 6 Mænds Sal, de Fattiges Inspecteurers Sal. Raadstue-Retten holdes hver Mandag og Bye-Tinger om Torsdagen. *(90)*

Bispe-Residentz. Bispe-Residentzen er af to Etager, Grundmuur, liggende paa Domkirkegaarden, synden for Kirken. Til dens Vedligeholdelse er ved Kongelig Benaading af 19 Decemb. 1691 henlagt aarlig 100 Rdlr. af Øster-Tørslev og Dalbyover Preste-Kald: Men da samme 2 Sogne 1763 ere blevne separerede, er Afgiften saaledes deelt, at Presten i Øster-Tørslev betaler 50 Rdlr., og Presten i Dalbyeover og Vindblæs det andet 50 Rdlr. 1762 haver Biskop Hygom med Kongelig Tilladelse kiøbt til Bispe-Residentzen en gammel forfalden Gaard nest ved, med nogle Boder, som er nedbrudt og indrettet til en Kiøkenhave, indlukt med en skiøn Brandmuur ud til Skolegade. Ligesom han og forhen med lige saadan Muur har ladet Residentzen indlukke ud til Canikegaden.

Rector Residentz. Rector-Residentzen ligger næst ved Skolen paa den nordre Side. Samme er paa Domkirkens Bekostning i Aaret 1746 af ny opbygt, 2 Etager, Bindingsverk.

Private Bygninger. Iblant private Bygninger ere de Merkværdigste:

1) Den saa kaldede Bisgaard eller Bispe-Gaard, som ligger ud til Domkirkegaarden næst ved Provste-Residentzen, og med den udgiør et Qvarteer for sig selv. Det er en stor grundmuret Bygning 3 Etager høi, med Kielder under, som nu eies af Postmester Wegner, og bortleies til *(91)* Hans Kongelig Majsts. Magazin-Korn. Den har tillige med Provste-Residentzen tilhørt de Catholske Bisper før Reformationen, siden er den solgt til de Marselier, og af afgangne Hr. Carisius til Constantinsborg afhændiget til forige Postmester Henrich Wegner. Det er denne Gaard, som i gamle Documenter kaldes Kongens Gaard i Aarhuus eller Aarhuus-Gaard, og

som før Reformationen var Biskoppernes Residentz, hvilken det øvrige seculariserede Stiftets Gods hiemfaldt til Kongen og Kronen.

2) Trods Katholm er et ligeledes stor grundmuret Kornmagazin, tilhørende Frue Assessor Westergaards, ligger lige for Mindebroen ved den syndre Side. Udi en stor Steen midt paa Bygningen staaer de Fastiers og Bryskers Vaaben udhugget, neden under Vaabnerne staaer: Thomas Fasthi. Christentze Bryske, og følgende Inscription:

Anno 1606 haver ærlig
Og Velbyrdige Frue
Frue Christentze Bryske
Sal. Thomas Fasthis
Til Wennergaard
Ladet bygge dette Huus.
Gud give os her at bygge saa
At vi den evig Glæde maatte faae ec.

See videre herom ved Katholm i Synder-Herred.

Indbyggernes Tal. Anno 1763 befandtes i Aarhuus Mænd og Hustruer 1239 og med Familier, Børn og Tieneste-Folk i alt 2607 Siæle over 12 *(92)* Aar, men med smaae og store imellem 4 á 5000.

Til en Prøve af de Fødes og dødes Tal der i Byen anføres følgende:

Anno	Føde	Døde	Anno	Føde	Døde
1690	133	233	1753	91	93
1691	132	111	1754	104	92
1692	127	98	1755*	88	226
1693	92	142	1756	108	128
1694	107	101	1757	110	103
1695	100	98	1758	107	102
1696	144	162	1759	81	117
1697	108	101	1760	114	128
1698	126	132	1761	106	120
1699	100	124	1762	103	149
Summa	1169	1302		1012	1258

*NB. I dette Aar grasserede Smaakopper.

Verdslige og Geistlige Betientere og andre Privilegerede. Verdslige Betientere og Embedsmænd ere disse: Stiftbefalingsmanden. En Søe-Capitain ved Enroulleringen med Mynster-skriver. 2. Borgemestere og 3. Raadmænd, hvilket Tal ved Forordningen af 28 Januarii 1682 er fastsat, da der fordum har været 9 Raadmænd. Efter Privilegium af 22 Oct. 1661 haver Aarhuus Magistrat Landstings-Ret, saa deres Domme indstevnes lige til Høieste-Ret. En Byefoged. En Bye-Raadstueskriver. Amtsforvalter. Tolder. Controleur. Strand-Controleur. Visiterer. Postmester. Veier og Maaler. Hospitalsforstander. Consumptionsforpagter. Foruden andre smaa Betientere, ex. Gr. Et Raadstue-Bud, 2. Politie-Betientere, 1. Taarn-Vægter, 4 Gade-Vægtere og 1 Slutter.

Geistlige Embedsmænd ere: Biskopen, 2. Sogne-Prester og 3 Capellaner, den til Vor Frue-Kirke er tilligemed Hospitals-Prest. Skolelærerne, Rector, Conrector og 4 Hørere. Skolen har tilforn *(93)* haft

5 Colleger, men i Anledning af sidste Forordning om Skolerne er den nederste Lectie nedlagt, de 2 øverste Hørere ere tillige Chorsdegne, hver til sin Kirke, og en af de andre er Cantor tillige. Disciplenes Tal har siden sidste Forordning været nogle over 30. Til Academiet er i trende Aar dimitteret saaledes: 1761 12, 1762 4, 1763 11, Ved hvar Kirke er ellers en Underdegn eller Klokker, og en Graver som her kaldes Klokker.

Privilegerede: 2 Doctores Medicinæ, hvoraf den ene tillige er Provincial-Medicus. 2 Apothekere, 3 Farvere, 5 Giestgivere, 1 Bogbinder, 1 Stadsmusicant, 1 Organist som forsyner begge Kirkerne, og 2 Chirugi.

Ligesom Kiøbenhavn haver sine 32 Mænd, saa haver Byen og Borgerskabet her sine 6 Mænd, der som Tribuni plebis i alle Omstændigheder skal see paa Byens og Borgernes Beste, hvis Betænkning og indhentes i Byens Publiqve Affaires. Det øvrige Borgerskab er Kiøbmænd, Skippere og Søefarende, Avlsmænd og Handverksfolk, af hvilket sidste Slags her i Byen ere følgende 142 Familier:

Bagere	10	Grovsmede	3
Bildhugger	1	Handskemagere	13
Bødkere	5	Hattemagere	4
Blikenslager	1	Hiulmænd	2
Blytækker	1	Kandestøbere	2
Broleggere	2	Kleinsmede	2
Drejere	5	Knapmagere	2
Feldbereder	4	Kobbersmede	2
Guldsmede	7	Malere	4
Garvere	2	Murermester	4
Giørtlere	2	Naalmager	1
Glarmestere	3	Parykmagere	6
(94)			
Potter magere	3	Af Søefarende befandtes 1763	
Reebslagere	3	I Hoved-Rullen	
Sadelmagere	3	Befarne	40
Skomagere	16	Halv-befarne	22
Skorstensfeier	1	Søe-Vante	54
Skrædere	14	I alt	116
Slagter	2		
Snedkere	7	Aparte-Rullen	
Stoelmager	1	Skippere	30
Seilmagere	2	Styrmænd	6
Tobaksspinder	1	Gamle over 50 Aar	28
Tømmermænd	3	Unge under 16 Aar	2
Uhrmagere	2	Færge-Karle	8
Vævere	2	Lodser	1
		I alt 191	

Borgerskabet er indeelt i 2 Compagnier med deres Officerer.

Handelen. I forige Tider haver visselig Aarhuus Byes Handel været langt betydeligere, end nu omstunder, i sær hvad den udenlandske Negotie er angaaende. Paa Spanien, Frankrig, Engeland og Holland dreves stor Handel. Iblant en Deel Optegnelser udi nogle gamle Almanakker, findes ved Dag og Nat anført i Aaret 1637, 6 Fartøyer reist herfra og til Holland, og en til Engeland. 1638 12 til Holland og 1 til Engeland. 1639 3 til Engeland og 2 til Holland 1640 til September, hvor samme Optegnelse slipper 5 fra Holland og 1 fra Frankrig. I vore Tider bestaaer Byens Handling fornemmelig deri, af Landmanden at kiøbe Landets Producter, af hvilke Egnen ved Aarhuus frembringer, maadelig Qvantitet Rug, meget Byg, overflødig Havre, som falder broget, maadelig Erter og Boghvede-Gryn. Af feede Vare, Flesk, Smør, Ost, og got Horn-Qvæg, dog drives ingen betydelig Slagterie til Udskibning eller Handling, men alene til Huusholdning, og *(95)* Øxnene kiøbes mestendeels til Kiøbenhavn og deels til Holland. Forbemelte Byg er Hoved-Tingen og det fordeelagtigste i den almindelige Handel og Næring, hvorudi den tilvoxende Mangel paa Ildebrand, og Prisens Forhøielse paa samme, i der Skovene aftager, dog giør mærkelig Forskiel imod de forbigangne Tider at regne. Disse Korn- og Fede-Vare udskibes igien til Norge, hvorfra hiembringes Jern, Kakelovne, tør Fisk, Tran, Sild, Tømmer, Bræder, Kalk.

Til Kiøbenhavn afsendes ogsaa Korn- og Fede-Vare og hiemføres alle Slags Alen-Kram, Sukker, Thee, Caffebønner, Salt, Tobak, Viin ec.

Med Hør, Hamp, Tiære og deslige Vare, har Byen tilforn haft betydelig Handel directe fra Øster-Søen. Men omendskiønt en Deel deraf endnu hentes fra Libau eller Riga, saa tages dog disse Varer for en stor Deel fra Kiøbenhavn.

I Aaret 1751 og 1755 havde Byen et Fartøy fra Lissabon med Salt: Men da samme kort efter udi det Middelandske Hav forulykkede, har de siden den Tid ingen haft derfra, men Saltes tages nu fra Kiøbenhavn.

Handelen paa Amsterdam og Lybek, som tilforn har været saa betydelig, er nu ikke for noget at regne. Resten af Farten og Handelen drives alene imellem Provincerne og Smaalandene Synder paa.

Kramboe-Handling har i forige Tider været i stor Flor, men er aldeles aftaget, siden Fabriqvernes Anlæg i Danmark. De faa, som endnu holde aabne Boder, tage deres Vare fra Magazinet og Fabriqverne i Kiøbenhavn, og beklage, at de præjudiceres ved de fremmede Kiøbmænd, der reise til de i Kiøbstederne holdende Markeder, som tillige besøge Herre- og Prestegarde, og fournere samme med de Slags Vare, der ikke ere at faae i Kiøbstederne, saa at denne Handel nu mest beroer af Markeder og Land-Prang. Hvilket noksom viser Byen og Handelens Aftagelse. *(96)*

Optegnelse paa nogle af de betydeligste ind- og Udgaaende Vare i Aarene 1746 og 1751

	Anno 1746		Anno 1751	
	Indgaaende	Udgaaende	Indgaaende	Udgaaende
Rug	1276 td.	3036 td.	2671 td	4366td
Rugmeel		67td 2 Skp	90 td 7 Skp	41 td
Byg	1429td.	1730td	7094 td 3 Skp	3178 td
Malt	3td	46021td	27 td	42940 td 6 Skp
Havre	100td	4892td	25 td	5998 td
Erter	159td	464td 4skp	366 td 6 Skp	1099 td

Boghvede Gryn	2td 1skp	149td 4skp.		311 td 7 Skp
Byg & Havregr.	30td	243td 4skp	25 td 6 Skp	290 td 5 Skp
Hvede	1050td	78td	1188 td 4 Skp	269 td
Hvedemeel	2 skpd		15skpd 17lpd5pd	9lpd
Smør	2 td	92 td	¾ td	16 2/8 td
Ost		47 skpd. 14 lpd 2 Pd	14 lpd 2pd	140skpd 10lpd 10pd
Felsk røget og grønsaltet Røget og saltet	2 Skpd	278 skpd 7 lpd 4 pd	4 td 3 lpd	367 td 15 lpd 12 pd
Oxe og Lamekiød		26 skpd 4 lpd		6skpd 15lpd 12 pd
Tør Fisk	397 skpd 12 Lpd	26 skpd 7 lpd 12 pd	500td 16lpd7pd	88skpd18lpd 12 pd
Vox		12 lpd	2 td	18skpd 3lpd8 pd
Tælle & Tællelys	16 skpd 10 lpd	8 skpd 19 lpd	12skpd	27skpd 1lpd 2pd
Æble og Pærer	11 td	17 td	57 td	286 td
Lyneborg Salt	11 td		104 td	
Spansk Salt	60 læst 11½ td		123læst 9td 5skp	15 td
Kalk	170 læst		222 læst	4 læst
Steenkul	24 læst		51læst13td5skp	
Tobak	25 skpd 13 lpd 4 pd		126skpd7lpd10pd	2læst1otd 10pd
Humle	34 Skpd 8 pd	9læst 2lpd 10 pd	58 skpd 10lpd 7½ pd	24læst 11td 9pd
Kommen	27 Skpd	22 skpd 10 lpd	78 skpd 6lpd 14pd	14læst 11 td 1 pd
Thee	6 Skpd	13 lpd 8 pd	7skpd 17lpd6pd	3læst 9td 5pd
Hør	534 skpd	23Skpd 19lpd 14 pd	175skpd 12ltd 10pd	20læst 17td 3 pd
Hamp	143 Skpd 18 Lpd 8 pd	6 skpd 2 lpd	114skpd 10lpd 7pd	9læst 1td 8pd
Hampeblaar	33 skpd 12 lpd 8 pd	1 skpd 10 lpd	45skpd 3lpd 6pd	2læst 19td
Stang-Jern	595 skpd 10 lod 1 pd	115skpd 3lpd 3pd	660skpd 14lpd 15pd	
Jern-Gryder	9 skpd 5 lpd		5skpd 1lpd 8pd	
Jern-Kakelovne	39 skpd 17 lpd		72skpd 10lpd 6pd	
Potaske	14 skpd 10 lpd 15 pd		6spd 18lpd	2td
Alun	8 td		37skpd 6td	
Hiemgiort Tøi		For 2000 Rdlr.		

Markeder. Aarhuus haver aarlig 3 Markeder, nemlig et Kram-Marked, St. Ols Marked kaldet, begynder samme Dag og varer i 14 Dage, med alle slags Kram- og Handverksfolkes Vare. Dette Marked har først taget sin Begyndelse 1627 den 29 Julii efter Kong CHRISTIANI iv. Bevilling. Og 2 Qvegmarkeder, det ene holdes den 15. Febr. Og kaldes St. Peders Marked, det andet den 19 Octobr. Kaldes Hvidrases Marked, af en Misdæder som her fordum paa den Dag skal være henrettet. Foruden ugentlig Torvedag hver Løverdag.

Skibe og Fartøier. I de ældre Tider har Byen haft 70 Fartøier, hvor iblant 8 á 10 Skt af 1200 til 3000 Tønders Rums Størrelse, som stændig farede paa Trondhiem 2 Reiser aarlig, nogle af lige Størelse seglede paa Spanien, Frankerig, Holland ec. og de øvrige Øster paa Norge, samt Østersøen.

Udi Aaret 1739 vare følgende ger til Byen, som her anføres efter deres Facon og Læsters Drægtighed.

Facon	No	Læsters Drægtighed	Facon	No	Læsters Drægtighed	Facon	No	Læsters Drægtighed
Skibe	1	46	”	19	8	”	37	8
”	2	38	”	20	12½	Galioter	38	12
”	3	27	Kreierter	21	9	”	39	11
”	4	26	”	22	11	”	40	15½
”	5	22½	”	23	8	Jagter	41	6
”	6	22	Skuder	24	8	”	42	9
”	7	17	Hukerter	25	15	”	43	8
”	8	18	”	26	9½	”	44	6
Kreierter	9	16	Galioter	27	15	”	45	4
”	10	14	”	28	8	”	46	3½
”	11	16	”	29	12	”	47	8
”	12	20	”	30	12	”	48	3
”	13	15½	”	31	8½	”	49	3
”	14	15½	”	32	8	”	50	6
”	15	24½	”	33	9	”	51	1
”	16	15½	”	34	10½	Færgesmakker	52	20
”	17	26	”	35	10	”	53	22
”	18	14½	”	36	11	”	54	14

Facon	No	Læsters Drægtighed	Facon	No	Læsters Drægtighed	Facon	No	Læsters Drægtighed
Til ultim. Junii 1762 vare ei flere end følgende:								
Skibe	1	25½	”	13	9	”	25	12
Galioter	2	25	”	14	8	”	26	11
”	3	20	”	15	16½	”	27	29
”	4	18	”	16	11½	”	28	8
”	5	16	Kreierter	17	22	”	29	8
”	6	15	”	18	17½	”	30	31/4
”	7	15	”	19	15½	”	31	7½
”	8	12½	”	20	12½	”	32	3
”	9	11	”	21	12	Skuder	33	9
”	10	11	”	22	14	Færge Jagter	34	
”	11	10	Hukkert	23	16	”	35	
”	12	10	Jagter	24	15	Ferg.gal	36	

For nærværende Tid er, efter sikker Beretning, byens Fartøier, foruden 3. Færge-Smakker, ikkun 28 Hvoraf kuns et Skib paa 25½ Commerce-Læster, beqvem til Tronhiems Farvande. Af de øvrige er 2 Dasser-Bygning, som har været strandet, den ene paa 25 den anden paa 28 Læster, som, tilligemed Resten fra 17½ til 3 Læsters Drægtighed, farer ofte paa Norge, Kiøbenhavn og Smaalandene syndes paa, hvilket noksom viser Byens og Handelens Aftagelse.

Havnens Beskaffenhed. Ved Mundingen af den forhen ommeldte Aae ligger Havnen, som des Aarsag kaldes Mindet. Over samme Aae ere 2 Broer, Brobergs- og Minde-Broen. Distancen fra Minde-Broen og ud efter i Havet udgiør egentlig Byens Canal eller Havn, som strekker sig N. W. og S. O. og bestaaer af 2. Arme, som vedligeholdes med dobbelte Bolverker ind ad Havnen, saa længe de faste Grund paa begge sider varer. Men fra den faste Landgrund af er Armene udbygt i Havet med steen-Kar og Bolverker paa begge Sider, og for Enderne, som kaldes det nordre og søndre Mindehoved. (99)

Længden fra Minde-Broen til det yderste af det nordre Mindehoved 356 Skridt. Skridt paa den inderste Side af Havnen, og paa den anden side til Havet fra Skolegades Bygningers Ende, og til Mindehovedet Ende er 336 Skridt, af hvilken Distance de 262 Skridt ere belagte uden for Bolverket med store Kampesteene i Høide med Bolverket, som Søen bryder paa, det nordre Mindehoved er det længste, og er udbygt i Havet fra Landgrunden af 106 Alen i Længden, Breden er 9 ¼, 11 ¼, 13 og yderst 14½ Dansk Alne. Alt dette vedligeholder Havnen. Den syndre Side fra Mindebroen af er bebygt, og Beboerne vedligeholder Bolverkerne indtil Havnen Kølhalings Plads, fra hvis Begyndelse og til Enden af det syndre Mindehoved er 211 Skridt, som vedligeholdes af Havnen, Landgrunden paa denne Side er yderligere end paa den nordre Side, saa at det syndre Mindehoveds udbygning i Havet er ikkun 65 Alne i Længden og 12 Alne i Breden.

Havnens Brede i Indløbet er 17 ¾ Alne, men længere op ad er den bredere, saa at 3, 4 og paa de bredeste Steder 5 maadelige Fartøier kan ligge ved siden af Hinanden.

Havnens Dybde i Indløbet er 7½ á 8 Fod med daglig Vand, men S.O. og østerlige Vinde stopper den hastig med Tang, som igen strax maae opmuddres, og indtil det kan skee, kan ingen Fartøier komme ind eller ud høiere end paa 6, 6½ á 7 Fods med høieste Vande, som tilforn giorde megen hinder i Farten, særdeles for Færge-Smakkerne. Men da det nordre Mindehoved Natten imellem den 13 og 14 October 1760 ved den da indfaldende usædvanlige Storm blev aldeles ruineret og ødelagt, har de ved sammes nye Bygning iagttaget, at udbygge det ungefær 2 Alne længere i Havet, end det var tilforn: Hovederne nu *(100)* haves med daglig og laveste Vande 7½ á 8 Foeds Dyb, saa at Færge-smakkerne, kan skibe med alle de Vinde de kan segle med, uden at komme ind i Havnen, eller at oppebie de Tider Vandet voxer, som de tilforn maatte, og da gav megen Forsinkelse, der nu saaledes er nu det nordre Mindehoved i complet Stand, og ingen Tid har været saadan tilforn.

Det søndre Mindehoved behøver en Hoved-Reparation, og vil udbygges længere i Havet, for at hindre Tangs Indflydelse i Havnen. Ved Kongl. Rescript af 4 Martii 1735 er bevilget, at af hvert til Aarhuus-Bye ankommende fremmed eller udenbyes Fartøi, som der losser, lader eller overvintrer, maae opbæres i Bolverks- eller Canal-Penge af hvert Skibs Løsters Drægtighed 6 Skilling. Men dette Paalæg er siden ved allernaadigst Rescript af 9. Junii 1745 anseeligen forhøiet (see Samling af Rescripter T. I. pag. 551), saa at Havnen, af ind- og udgaaende Vare, vel har imod 800 Rdlr. Aarlig til dens Istandsettelse og Bolverkernes Vedligholdelse, des uagtet skal den dog være i Gield.

Consumption. Aarhuus Byes Consumption har været Anno 1697 7500 Rdlr. Anno 1758 10007 Rdlr. Anno 1761 10140. Rdlr. Anno 1764 9805 Rdlr. Anno 1767 9800 Rdlr.

Markjorder. Endeel af Borgerskabets Næring bestaaer i Avls-Drift og dermed følgende Handel med Heste og andre Creature. Med Byens Markjorde og Avl, har det saadan Beskaffenhed. Af HOFMANS Fundatzer *(101)* T. II. Pag. 27 seqv. Og T. III. Pag 189. seqv. Sees, naar og af hvem

Markjorderne ere lagte til Aarhuus. Samme er bestaaende af 3 Vange, nemlig Mølle-Vangen, Skov-Vangen og Worregards-Vang, foruden Old-Jorden, og adskillige Tofter, hvilke alt af første Oprindelse har været henlagt til Byens Indvaanernes Behov og Græsgang, men siden er bleven anvendt til Sædeland og i Henseende til de 3 Vange inddeelt i saa mange Portioner, som der paa de Tider var Gaarde med Porte paa, nemlig 272 hvoraf slig en Portion har faaet Navn af Gaards-Avl. Saaledes blev Borregaards-Vang allerførst deelt 1559. Mølle-Vangen 1568 og Skov-Vangen 1578. Disse ere da Byens Hoved-Vange, som dyrkes i 2 Indtægter med 3 Aars Brug og 3 Aars-Hvile, saaledes at Mølle-Vangen, der næsten er ligesaa stor, som de tvende andre, bruges i 3 Aar, og saaledes vexelviis. Ved Tidens Længde ere disse Markjorde, som først vare henlagte til Byens almindelige Brug, Geistlige og Verdsliges, og siden saaledes vare skiftede paa Gaardene, blevne anseete som Private Eiendome, der er alene ere solgte fra Gaardene, men end og til deels fra Byen til Bønder og udenbyes Folk. Til slig Misbrug for Eftertiden at hemme, er ved et Kongeligt Rescript af 26 Martii 1756 allernaadigst befalet, at naar de udenbyes Besiddere ved Døden afgaar eller bliver til Sinds at afhænde disse Jorder, da maa de hverken gaae i Arv eller Skifte, eller sælges til andre end Aarhuus Byes Indvaanere alene, ligesom og ingen af Byens Markjorde herefter maae leies eller sælges til udenbyes Mand. Forbemelte 272 Gaards Avlinger, eller disse anførte 3 Hoved-Vange, ere ansslagne i Hartkorn nye Matricul *(102)* for 150 Td. 5 Sk. 2 Fk. 2 Alb

Kloster og Tofte-Jorde for 35 Td. 5 sk. ” ½ Alb

I alt 186 Td. 2 sk. 2 Fk. 2½ Alb

Derudi afgaaer.

(1) For et Stykke Jord kaldet Vildberg,
Vesten for Byen og uden for Byens Mark
Som. Da Landmaalingen skeete, tilhørte Assessor Jesper Hutfeld, men siden
Er solgt og endnu tilhører Eieren af
Constantinsborg ansat for Hartkorn
1 Td. 6 Sk. 2 Fk. 2½ Alb

(2) Et stykke Eng ved den vestre Side af
Holstrup Gaards Mark, vesten for Byen
og uden for dens Markeskiel 3 Fk. 1 Alb

1Td. 7 Sk. 2 Fk. ½ Alb.

Altsaa er nu Aarhuus Eiendoms Jorde
Foruden ald Jorden, som anslaget til
Fædrift, Hartkorn den

Summa 184 TD. 7 Sk. 2 Fk ½ Alb.

Og bestaaer da en Gaards Avl af 4, 5 til 5½ Skieppe Hartkorn.

Foruden disse Jorde, som nu ere Private Eiendome, eier Byen selv endnu dem ommelte saa kaldede Oldjord, som 1751 blev optaget til Sædeland, og inddeelt i 2 Vange, og visse Lodder, der alternerer med hinanden til Brug og Græsning paa 6 Aar, bortleies ved offentlig Auction til Indvaanerne, og giver 280 á 300 Rdlr. Aarlig Leie, som indgaaer i Byens Casse til almindelig Nytte og Lettelse i de

(102) Borgerlige Skatter. Paa Byens Fælled kan græsses aarlig 650 á 700 store Høvder af Bester og Qvæg.

Riis-Skov, som til Byen skal være skienket af Dronning MARGARETA ligger strax Norden for Byen, og strekker sig i Synder og Nord, i Længde omtrent ½ Fierding Miil og Breden paa de bredeste Steder halvt imod Længden. Paa den østre Side eller Kant hegner Havet med temmelig høie Klinter, og paa de andre Kanter er den indhegnet med Diger, hvor igiennem er Indkiørsel ved den synder Ende mod Byen med Port og Laage, Laas og Lukkelse, hvortil Nøglen forvares og tages hos den øverste Borgemester. Den bestaaer for meste-Delen af Riis-Eege, undtagen paa en liden Distance ungefær i Midten, som tvers igiennem er Bøge-Træer af temmelig stor Vext. Den hele Plan har stærk Underskov af Torn, Hæssel, El, Elm, Vænnet, Viide ec. Hvoriblant og voxer en stor Mængde af unge Riis-Ege, som aarlig snedes og opelskes. Af Torn- og Hæssel. Giærdsel hugges aarlig 4 á 500 Læs til Indvaanernes Fornødenhed, hvorved de unge Eege skaffes Luft og Rum til Fremvext. Hele Skoven igiennem voxer Mængde af Skov-Løg, som giør Græsningen utaalelig for Horn-Qvæget. Fra 1756 til Februarii 1763 er huggen i denne liden Skov til Havnens Brug 787 Stykker Eege, paa 14. 10. 9. 8. og nogle faa 6 Alnes Længde, hvorover Skoven er noget udtømmet og kiendelig tyndet af store Træer, saa at de endnu til forestaaende Reparationer udfordrende Træer af 14 og 10 Alnes Længde besværlig vil blive at udsøge af fornøden Størrelse: Men det ere mange 1000 udi Opvext, som Tid efter anden kan blive tienlige, og erstatte Manglen. Hvoraf sees denne Skovs store Betydenhed for Byen og Havnen. *(104)*

Færgeløbet. Ved Færgeløbet eller Smakkernes Gang imellem Aarhuus og Kalundborg befordres Overfarten fra Jylland til Siæland, forbi Samsøe. Dette skeer to gange om Ugen, nemlig hver Tirsdag og Fredag, som kaldes Bør-Dage. Efter forhen nævnede Kongelig Rescript af 14. April 1747 betales for den største Smakke om Sommeren 11 Rdlr. Om Vinteren 12 Rdlr. For den anden og tredje Smakke om Sommeren 10 Rdlr. Om Vinteren 8 Rdlr. See Rothes Samling af Rescripter T. I. pag. 474. 477. Hvad af de Reisende Stykviis betales, viser Forordningen af 29 April 1684 og Privilegium af 1 May 1697 hvor Taxten er denne:

	Om Sommeren			On Vinteren		
For en Carosse eller Rustvogn med 6 Heste	R.	M.	S.	R.	M.	S.
En Carosse eller Rustvogn med 4 Heste	4	”	”	5	”	”
En Carosse med 2 Heste	2	4	”	3	”	”
En Calesche med 2 Heste	1	4	”	2	4	”
En Postvogn eller anden Vogn med 2 Heste	1	2	”	1	2	”
For en Person	1	”	8	1	3	”
En Bonde med Knapsæk, eller Sendebud	”	2	8	”	2	”
Et Barn, spæde Børn undtagen	”	1	12	”	1	”
En Oxe, Stud, eller Koe	”	”	”	”	2	8
En Hest eller Hoppe	”	2	8	”	3	”
Et Føl, eller Kalv	”	2	”	”	1	”
Et Faar eller Svin	”	”	8	”	”	8
Et Skrin eller Koffert	”	1	”	”	2	”
Et lidet Skrin	”	”	”	”	1	”
En Tønde med Gods	”	3	”	”	4	”
En stor Sæk Humle	”	4	”	1	”	”

(105) Fiskerie. Endskiønt Aarhuus ligger lige ved Stranden, saa er dog Fiskeriet her af liden Betydenhed nu omstunder, det meste her falder, er Hvillinger, dog ei flere end af Indbyggerne fortæres ferske, tilligemed nogle faa Flyndere, Torsk og Makrel. Fra Skiering, en Landsbye omtrent en Miils Vei norden for Aarhuus, kommer daglig, saa længe Aarsens Tid er, og veirliget det tillader, Fiskerne gaaendes til Byen, og sælger samme Sorter Fisk, i sær Isinger og Flynder. Fra den i Nærværelsen liggende Brabrand- eller Aabye-Søe, kan og undertiden haves Giedder og nogle faa Aborrer.

Aarhuus Mølle. Strax vesten for Byen ligge den betydelige Mølle, Aarhuus Mølle kaldet. Samme har fordum og fra gamle Tider af tilhørt Kongen og Kronen, thi i et Document af 1289 nævnes Kongens Mølle i Aarhuus. Og vidner en gammel Inscription paa Mølle-Huset, at samme af da værende Lænsmand Erik Lykke til Skovgaard er opbygt 1581, og det ved en Bygmester fra Sleisen, navnlig Andreas Posin. Anno 1623 befalede Kong CHRISTIAN IV Lænsmanden Laurids Lindenov til Overgaard at lade reparere den brøstfældige Mølle-dam og Møllen i Aarhuus. Denne Mølle er siden af Kong FRIDERICH III. Solgt og bortskiødet, med Sigt, Sagefald og anden Herlighed og Rettighed til afgangne Kammerraad Jens Wising, og derefter gaaet i Arv til Familien. Ved Kongelig Befaling af 18 Julii 1673 tilholdes Aarhuus Byes Indvaanere og de som pleie at søge Aarhuus Mølle, ikke at drage til nogen anden Mølle at lade deres Korn male, under Straf af deres Heste og Vognes, samt medhavende Korns Confiscation. Efter at dito Konge-Brev af 22. Jan 1689 skal Aarhuus Mølle henhøre under Havreballegaards Amt, Haslev-Herred. Den *(106)* sortere altsaa ikke under Byens Jurisdiction, men under Haslev-Herreds Ting. Dog søger Beboeren og hans Folk Vor Frue-Kirke i Aarhuus, og hvad Ministerialia, som der forefalder, forrettes af Presterne til Vor Frue-Kirke. Ved Møllen er en anseelig smuk Bygning med en stor Frugt-Have og en stor Eng, kaldet Kloster Engen med vidre. Denne Mølle har i fordum Tid været anlagt med 3 Qverne: men formedelst Mangel paa Vand, er den ene bleven optaget, saa at der nu er ei mere end 2 Qverne. Malt-Møllen er forsynet med en Qvern, foruden en Heste-Mølle, som deri ei males andet paa end Malt.

Nordvest for samme Mølle befindes en skiøn Korn-Toft med Steenmuur indhegnet, hvorudi efter Kongelig Bevilling af dato 16 Dec. 1755 er bleven opført en anseelig stor Veirmølle, som er tillige indrettet til Sigtninng, og udi Kiøbenhavn blev tilhuggen, hertil transporteret og opsat 1756. Samme baade Veir- og Vandmølle er under Møllens almindelige Privilegio.

Fattige. De Fattiges Væsen i Aarhuus forvaltes af Stifts-Provsten, en af Magistraten og to Borgere som Inspecteurer, Ifølge Fororden 1708 og møder de paa Raadstuen om Onsdagen Kl. 10. Directeurer ere Biskopen og Stiftamtmanden. De Fattige ere deelte i 4 Classer, 1ste Classe nyder ugentliig 21 Sk. 2den 14 Sk. 3die 19 Sk. Og 4de 8 Sk. I Aaret 1762 var der i 1ste. Classe 7. i 2den 18., i 3die 10, og i 4de 29 følgelig i alt 65, hvis Uge-Penge beløber sig aarlig med Cassererens Løn 456 Rdlr. 4 Mk. 10 Sk. Denne Udgift bestrides aarlig af Indvaanernes udlovede frivillig Gave, som Cassereren er forbunden i fire Qvartaler at indsamle, og beløber sig neste til *(107)* bemelte Summa 450 Rdlr., som af den dertil indrettede Bog erfares følgelig er Byens aarlige Gave nepper tilstrekkelig til den aarlige Udgift til Byens egne Fattige, som daglig tager til. Derforuden uddeles aarlig i to Terminer til 2 Jan. Og 2 Julii til andre mindre Nødlidende 18 Rdlr. Omtrent hver Termin, hvoraf enhver nyder 6. 4. 3. og i det mindste 2 Mark, hvilken Udgift saavel som Fattiges Begravelse

af de tilflydende Indtægter ved Mulcter, Kiøb og Sal bestrides. Om Legatis til Fattige og Huusarme see HOFMANS Fundationer T. II. P. 133 seq. Dertil er ellers aparte Bøger, hvori qviteres for Oppebørselen. Nogle Boder ere fordum skienkede til fri Bolig for de Fattige: Men da de meste dog undertiden lettes ved de Døendes Efterladenskab.

Fabrik. For at see Betlerie i Byen afskaffet, lode Inspecturerne for de Fattiges Væsen indrette et Arbeids-Huus til Spinderie og deslige, ved det at an Klæde-Væver 1755 der nedsatte sig, og derover forfattede en Plan, som af Stiftamtmanden og Biskopen den 21. April 1758 blev approberet. Samme blev siden med adskillige Frihedes og Benaadinger forøget, og allernaadigst confirmeret den 19 Febr. 1760. Imidlertid blev her paa 5 Aar arbeidet adskillige Stykker ordinairt Klæde, Ryer, Multumer, Heste-Dekkener, Sækketøig, Lyse-Garn, Hør- og Blaar-Lerred. Men, uagtet al den Flid derpaa blev anvendt, kunde det ikke stoppe Omkostningerne, og de Fattiges Cassa tabte derved anseeligt, hvorover Fabrikken 1763, blev nedlagt, i hvor meget de end søgte at conservere samme, da den ei her, som paa flere Steder, vilde lykkes. Siden har man været betænkt paa et Hør-Spinderies Indretning, hvorved maan kunde sette de indenbyes ledige Hænder i Arbeid. *(108)*

Lænsmænd og Stiftsamtmænd i Aarhuus. Førend jeg forlader Aarhuus, vil jeg anføre dem som der have været Lænsmænd og Stifts-Befalingsmænd indtil vore Tider. Før Reformationen er ingen forekommet uden Peder Nielson 1370 og Torkil Nielsen 1371. Men efter Reformationen ved man at opregne følgende Lænsmænd paa Aarhuus Gaard eller, som det siden kaldtes i Havreballegaards Læn, hvilke tillige vare Stifts-Befalingsmænd i Aarhuus Stift.

Peder Ebbesön	1541
Peder Bille Eskesön	1548
Ebbe Ulfeld	1558
Hartvig Bille	1560
Jens Juel	1562
Folmer Rosenkrands	1567
Biörn Andersön	1572
Erik Lykke	1581
Knud Brahe	1596
Manderup Parsberg	1602
Carl Bryske	1603
Jörgen Kaas	1618
Laurids Lindenov	1623 – 1647
Erik Grubbe	1637 – 1647
Niels Krag	1650
Erik Rosenkrands	1654
Henrik Thott	1660

Stifts-Befalingsmænd efter Souveraineten, som tillige have været Amtmænd i Havreballegaards og Stiernholms Amter:

Erik Rosenkrands	1662
Jörgen Friis til Lindholm	1668
Henrik Rantzov	1672
Greve Mogens Friis	døde 1675

Erik Rosenkrands atter,	døde 1685
Mogens Skeel	til Anno 1692
Greve Niels Friss	til 1698
Friderik Vind	1702
Christian Ludvig von Plessen	1727
Povel de Lövenörn	1730
Friherre Eiler Holk	1740
Jacob Bentzon	1747
Christian Ulrik von Nissen	1752
Hans Friderik von Levizau	1758
Oluf Bork Skovboe	døde 1763
Peder Rosenörn	1764

Herreder og Sogne. Under dette Amt findes efterfølgende Herreder, med de derudi værende Kirke-Sogne, Bye og Herregaarde, med videre. *(109)*

1. Ring – Herred.

1. Vor Frue Sogn i Aarhuus.
2. Vibye Sogn (a) Vibye. Marselisborg Hovegaard.
3. Holm Sogn (b) Holm Bye. Skaade Bye (c)
4. Tise Sogn (d) Anex til Vibye. Tiset Bye. Ravnholt Bye. *(110)*

(a) Kirken har et anseeligt Taarn, indvendig en smuk Stoel, bekostet af Eieren Etatsraad Carisius til Constantinsborg. Vibye har en skiøn Skov og en Mark Kaldet Høeskov-Mark, hvis Engbond giøres frugtbar ad Brabrand-Søe, som om Vinteren overskyller den. Til Byen er fornødent Tørveskiær, og igiennem Byen gaaer tvende Landeveie fra Aarhuus til Skanderborg og Horsens. I Vibye skal fordum have været en Herregaard kaldet Kongesgaard, paa hvilken boede tvende Jomfruer, som der lode bygge et Capel, hvori en Munk, ved Navn Broder Markor, sang Messe. Den samme gik hver Paaske om til Bønderne og signede deres Mad, men tog sig selv de beste Stykker deraf. Denne Gaard laae synden for Kirken, og har endnu i forrige Seculo, naar der pløiedes, den Grundvold givet sig tilkiende. Norden for denne Gaard paa Vibye Mark var en hellig Kilde, kaldet St. Nicolai Kilde, hvor Halte, Krøblinge of Syde tøede sig, og troede at faae deres Helbred.

(b) Kirke-Taarnet lod Baron Marselius i forige Seculo afbryde, men ei igien opbygge. Kirken har en forgyldt Sølv-Kalk og Disk, samt Altertøig af Fløiel med Galuner, givet af General-Admiral-Lieutenant Greve Daneskiold Samsøe.

(c) Ved Skaade Bye ligger en skiøn SkoBv, hvorhos er en liden Mølle ved Havet, som har været en Krud- og Papir-Mølle, men nu bruges til at bered Skind paa.

(d) Kirken, som har et skiønt Taarn og indvendig et smukt Pulpitur, ligger tilligemed Skolehuset paa Marken ved Horsens-Landevei. Nogle kalde Sognet og Byen Tising. Her er en liden kiøn ung opelsket Ege- og Bøge-Skov.

Ingslev Bye (e) Tander Bye. Mustrup. Batterup Bye. Solberg Bye (f).

5. Ormslev Sogn (g). Ormslev Bye. Constantinesborg Hovedgaard. Aaboe Bye (h). Kunnerup- Gaarde (i). (111)

(e) Til Ingslev Bye ligger en god Skov, kaldet Ravnholt Skov, hvoraf et Stykke kaldes Ting-Skoven, fordi der før har ligget et Tinghuus, som er bleven forflyttet til Marselisborg. Paa Indeslev Mark skal fordum have staaet et Slot, kaldet Trælborg, hvis Aasted endnu i forige Seculo var kiendt. Og paa Ravnholt Mark var en Kilde, kaldet Mariæ Kilde, hvor unge Møer og Piger begik megen Overtroe.

(f) Solberg Bye har en privilegeret Kroe, liggende hos Horsens-Landevei, og derhos Solberg Søe, hvori falder Fiskerie af Gedder, Aborre og Brasen. Fra samme har Allerup Mølle og Ingeslev Mølle sit Vand, ved den første er skiøn Aalefangst og ved sidste gaaer tillige et nyttigt Stampeverk.

(g) Kirken har et høit Taarn og Spir tækt med Eege-Spaan bekostet af Greve Friis 1734. Alteret, Daaben, Prædikestolen, med videre smukt malet og staferet, samt et Pulpitur Constantinsborg tilhørende. Tvende store Malm Stager givne af en Degn Oluf Sörensön. Klokken støbt 1640 af Jörgen Hansen Klokkestøber i Aars, da Erik Grube var Lænsmand i Aarhuus Fundatzen paa den Danske Skole i Ormslev og Koldt Sogne er af Kong FRIDERIK IV. Confirmeret 1728. Paa den nordre Side af Byen er fuldt med store Bakker kaldet Fruens Banker, ret som en Vold om Byen. Iblant adskillige Høie paa Marken, som kaldes Møgre-Høiene, er en besønderlig kaldet Bøgehøi, 40 Alne i Høiden og 26 oven paa i Omkreds, men forneden meget viid, hvorom er endeel Traditioner: Men siden nogle af den adelige Familie Bugge har boet paa Buggesgaard der i Byen, som skal have været en Herregaard, er det formodentlig denne Families Begravelse-Sted. Østen for Byen ligger Krykke-Høi, og nordvest fra Byen Vor Frue Kilde, hvor Krøblinge vor Frue Aften, naar de toede dem af Vandet, skal være blevne helbredede. I gamle Dage skal 7 Herskaber have gaaet i Ormslev Kirke, som tilforn har været en Kors-Kirke, men hvor de har boet, vides nu ikke.

6. Koldt Sogn (k). Annex til Ormslev. Koldt Bye. Katterup. Staterup (l). Hasselager Gaarde. Endslev. Bering. Lemming. Edslev.

7. Morslet Sogn (m). Morslet Bye. Stor-Fulden. Hørrit Bye. Langballe Bye (n). Testrup Bye. Vilhelmsborg-Hovedgaard. Mooesgaard Hovedgaard. Opstrup en Eneste Gaard. Skov-Mølle.

(h) I Aaboe Bye har fordum været en Herregaard kaldet Aaboegaard, hvor af endnu sees Rudera, og hvoraf maaske Aabo-Syssel har faaet sit Navn.

(i) Kunnerup Bye, som nu bestaaer af 4 smaa Gaarde, skal fordum have været en Herregaard af samme Navn, hvoraf vises Rudera paa Marken, tilhører nu Hospitalet i Aarhuus.

(j) Kirkens

(k) Kirkens Taarn er af Grunden opført af Greve Friis 1732. Paa Klokken, som er stor og vellydende, staaer Oluf Parsbergs til Jernet og Frue Karen Kruses til Tulstup Navne og Vaaben, og at den er støbt 1643 af Hans Meir i Helsingborg. Kalken er af Sølv, forgyldt med en gammel Inscription: Dns. Nicolaus Petri dedit me med et Aarstal som synes 1552.

(l) Nordvest fra Byen Staterup har og staaet en Herregaard, hvis Ruders sees af Grave og Volde. Staterup har været Canike-Gods til Aarhuus, samme Grændser til den store Brabrand Søe, og er med Kongl. Tilladelse afstaaet til Etatsraad Carisius paa Constantinsborg.

(m) Kirken som er af hugne Steen, er prydet med at smukt Alter, Font og Prædikestoel, samt en Lysekrone. Her er et Epitaphium over en Sandmand af Testrup Bye, som var Oldefader til Sal. Biskop Thestrup, et andet over Presten Mads Bergenhamer. I Byen er et Hospital til 10 fattige Qvinder, oprettet af Baron Vilhelm Gyldenkrones Enke Friherreine Regitza Sophia Vind 1684. See HOFMANS Fundatzer T. II. Pag. 150. Over Morslet-Aae har Presten Hr. Vinter og Byemændene 1754 staget en Broe, som ei har været tilforn-

(n) Ved den Bye Langballe sees endnu Rudera af en Kirke eller et Capel, hvoraf den Gaard, som ligger næst ved Stedet, kaldes Capel Prestegaard og dens Beboer af Almuen Capels Prest.

8. Beder Sogn (o). Beder Bye. Fløistrup Bye. Lille-Fulden Bye. Seldrupgaard.
9. Malling Sogn (p) Annes til Beder. Elkier. Polle Bye. Pedholt. Fløistrup. Malling Bisgaard. Snogdrup. Stor-Nør. Lille-Nor. Aistrup Bye. Sønderup. Skobling. Krækiær. Staarup. Vormstrup.
10. Astrup Sogn (q) Astrup Bye. Bøgskov Bye. Dramelstrup Bye. Løienkier Bye. Ask Bye. Rasborg-Gaard.
11. Tulstrup Sogn ® Annex til Holm. Pederstrup Bye. Hinderup Bye. Tulstrup Bye. Østergaard Hovedgaaard.
12. Trandbierg Sogn (s) Østerbye. Biøstrup. Gundestrup. Slette Bye. Borup. Jegstrup.

(o) Et Document af 1267 kalder dette Sogn Bitreth. I Kirken ere to Epitaphier over Presterne, Hr Jens Pedersön Mariager, som døde 1675 65 Aar, og Hr. Lars Jensön Beder, som døde 1694 48 Aar gammel. Paa Hvælvingen har været en gammel Inscription, som er overkalket og kan ikke mere sees: Doctor Martin og Jepper Murman loot huela Bytar Kirke.

(p) I Kirken er de Gyldenkroners Begravelse, som ere Friherrer af Vilhelmsborg. En Ligsteen over den i Malling sidst boende Prest Hr. Niels Rasmusön, som døde 1655 71 Aar.

(q) Kirken er en skiøn Bygning, med et høit Taarn, inden i gammeldags malede Hvælvinger. Astrup har tvende Anexer, Tulstrup i dette, og Hvilsted i Hadsherred.

(r) Kirken har et smukt lidet Taarn.

(s) Kirken har et smukt Taarn, hører til Constantinsborg. Paa Altertavlen, som er fra de Catholske Tider, sees en stor Jomfru med Krone paa Hovedet og 10 mindre med aabne Hoveder, som er St. Utsula og de øvrige af de 11000 Jomfruer, til hvilke Kirken fordum har været indviet.

Haslev-Herred.

1. St. Clemens eller Domkirkens Sogn i Aarhuus.
2. Veilbye Sogn (a). Veilbye.
3. Skeibye Sogn, Annex til Haslev. Skeibye.
4. Haslev Sogn (b). Haslev Bye.
5. Aabye Sogn. (c) Aabye
6. Aarslev Sogn. Aarslev Bye.
7. Brabrand Sogn (d.) Brabrand Bye. True Bye. Jyderup Bye. Giellerup Bye. Holmstrupgaard.

8. Lyngbye Sogn (c) Annes til Borum i Framlev-Herred. Lyngbye. Lyngbyegaard Hovedgaard.
9. Tilst Sogn, Annex til Aarslev. Tilst Bye. Brendstrup Bye. Gieding Bye.
10. Rasted Sogn, Annex til Brabrand. Kasted Bye. Kierbyegaard Hovedgaard. Kolkegaard en Eensted Bondegaard.

(a) Kirken er takt med Bly, skiøn og i god Stand, har et anseeligt Taarn. Den øverste Capellan til Domkirken i Aars er Sogneprest til Veilbye Sogn.
(b) Dette Sogn har tvende Annexer, Skeibye i dette, og Lisbierg i Vester Lisbierg-Herred.
(c) Den Residerende Cappellan til Vor Frue Kirke i Aarhuus, som tillige er Hospitals-Prest, er og Sogneprest til Aabye.
(d) I Kirken er en Tavle lige før Alteret med Inscription: In laudem Dei Reverendus Dns. Avo Bilde Episcopus Aarhus, calicem dedit Ecclesiæ Brabran An. Dui 1551.
(e) Kirken som er med Taarn er 1685 indvendig prydet af Johan Arentsen.

3 Vester Lisbierg-Herred.

1. Elsted Sogn (a) Annex til Skiødstrup i Øster Lisbierg-Herred. Elsted Bye. Lystrup Bye. Saastrup en Enested Gaard.
2. Ellev Sogn, Annex til Hiortshøi i Øster Lisbierg-Herred. Ellev Bye.
3. Trige Sogn (b) Trige Bye. Herst Bye. Pandrup Bye
4. Spøring Sogn (c) Annex Grundfør. Spøring Bye.
5. Grundfør Sogn (d) Grundfør Bye og Mølle. Hinderup Bye (e). Harildmaark, nu kaldet Haraldslund.
6. Søften Sogn (f). Søften Bye. Dette Sogns Annex er Folby i Sabroeherred udi Skanderborg Amt.

(a) Kirken har en Catholsk Altertavle, Prædikestolen opsat 1639 efter Doct. Fabricii Befaling. Østen Byen ligger en stor Høi kaldet Lundshøi.
(b) Østen for Kirken i Trige Skov findes en høi firkantet plads med Graver om, kaldet Østrup, som menes at have været en Herregaard, kaldes endnu Slottet. Pladsen er nu med Træer begroet. Desuden nogle Kæmpe-Graver, Møgelhøi, Tredsbølle, Biørnshøi, Byehøi, Larballehøi, Gildhøj, med mange Steene besatte.
(c) Kirken er kulled, har en gammel Altertavle fra de Catholske Tider med St. Mariæ, St.Barbaræ og St. Claræ Billeder, ligeledes et Skab med Billedet. I Byen er e privilegeret Kroe, siden den er paa Landeveien imellem Aars og Randers.
(d) Kirken har en zirlig Altertavle giort 1725. Den Danske Skole er 1732 stiftet af Hans Rosborg, som her har sin murede Begravelse. See HOFMANS Fundatzer T. II. P. 154.
(e) Ved Hinderup Bye findes Rudera af en Krike, som længe siden er afbrudt, og byen lagt først til Søften, men siden til Grundfør Sogn.
(f) Paa Kirkens Klokke staaer: Erich Rosenkrantz og Frue Mette Rosenkrantz 1656. Strax uden for Byen er en hedensk Begravelse med store Stene. Kaldet Dverge-Høi, hvori ere fundne nogle Potter med Aske, samt adskillige Flintsteene i Form af Knive og Piige, lagte rundt

omkring i Hulen. Fra denne Bye Søften eller Sofring har den Familie fra Oprindelse, som endnu skrive sig Zeuthen.

7. Ølsted Sogn, Annex til Trige, Ølsted Bye (g).
8. Lisbierg Sogn (h) Annex til Haslev-Herred. Lisbierg Bye, Tarp Bye. Møllerupgaard. Grammølle. Rodemølle Nyemølle.

g) Ved Ølsted findes en høi, kaldet Revensberg, og endeel andre Høie med store Steene, formodentlig Hedenske Begravelse og Offer-Steder.

(h) Kirken ligger høit og desmere viser sit Taarn. Her er en aaben Begravelsen under Taarnet, hvori hvile de Reenberger og forige Eiere til Ristrup, en Herregaard i Sabro-Herred. Efter HVITFELDS beretning har Aarhuus Bye først været anlagt ved Lisbierg, men strax efter Anno 1100 flyttet til et beqvemere Sted, hvor den nu ligger. Man holde og for, at de første Biskopper i Aarhuus Stift skal være begravne i Lisbierg Kirke, see WELLEJI Not. Ad Adam Brem. Lib. II Cap. 46. Men om det er den Kirke-Bygning, som nu staaer tviler man paa. Imidlertid er heraf kommen den tradition, man har i Egnen, at Lisbierg Kirke skal være den første Christne Kirke, som er bygt i Nørre-Jylland. 1542 fik Biskoppen o Aarhuus M. Mads Lang af Kong CHRISTIAN III Livsbrev paa Kronens Gaard Møllerup-Gaard i Lisbierg Sogn.

Herregaardene, som tillige med de tvende Baronier Marselisborg og Vilhelmsborg findes udi dette Amt, ere følgende.

Constantinsborg ligger i Ormslev Sogn udi Ring Herred strax ved den fiskerige Brabrand Søe. Den hed tilforn Stadsgaard, som er en gammel Herregaard. Anno 1581 mageskiftedeVoldemar Parsberg Stadsgaard og Gods til Kong, imod andet Gods *(116)* udi Jylland. I forige Seculo er den kommen i den Marseliske Families Eie. For sin behagelige Situation lod Baron Constantinus Marselius den 1677 smukt indrette, og kaldede den ned sit Navn: Men 1709 blev Gaarden af hans Enke oprettet til et Stamhuus. Bygningen er af Bindingsværk, med Lindetræer, og et Springvand midt i Gaarden. Nu værende Eier er Herr Conferentz-Raad Carisius. Haven bestaaer af 3 Terratzer, med Hekker, og Trapper ned ad til en kunstig Have med Lyst-Qvarterer, Linde-Alleer og Graver. I Haven er et grundmuret Lyst-Huus af to Etager med en Kuppel. Østen for Gaarden sees endnu tvende store Steene, som have været af en Kæmpe-Begravelse. Herskabet til Constantinsborg har sin prægtige Begravelse i Aarhuus Domkirke, hvorom tilforn er meldet. Hovedgaards Taxten er 27 Tønder 3 Skiepper, 1. Album Skovskyld 1 Tønde 2 Skiepper, 2 Fierdingkar 1½ Album. Bøndergodset 660 Tønder Hartkorn, foruden Tiender over 177 Tønder.

Constantinsborg – indsat af autor – ikke en del af Det Danske Atlas, fra Prospekter af Danske Herregårde af Joachim Ferdinand Richardt Udgivet første gang 1844 til 1868

Haraldslund, en ucompleteret og Tiende frie Sædegaard i Grundfør Sogn udi Vester Lisbierg-Herred, har tilforn hedet Harildmark, og skal i gamle Dage, efter en Tradition der i Egnen, været Kong HARALDS Lystgaard. Den ligger meget fornøilig, i en Dal, med en Aae og Eng for til, men paa de andre Sider omringet af Skov paa høie Bakker, har en smuk Have og Springvand, er teglhængt, og af Muur- og Bindingsværk opbygt 1718 af Hans Rosberg, hvis Søn Jacob Rosborg efter ham eier Gaarden saavelsom Grundfør Bye og Kirken. Gaarden har Kiøer til Besetning, og staaer for 5 Tønder 4 Skiepper Hartkorn, Bøndergods 150 Tønder 6 Skiepper 2½ Album. Mølleskyld 7 Tønder 3 Skiepper 2 Fierdingkar. Tiender 39 Tønder 2 Skiepper. *(117)*

Holmstrupgaard, i Brabrand Sogn Haslev-Herred, er en Ladegaard til Friherskabet Marselisborg.

Kierbygaard, en Herregaard i Kasted Sogn Haslev-Herred, har tilforn været et Stamhuus, men nu ikke mere. Da Admiral Christian Bielke var den Eier, lod han Gaarden forflytte til det Sted, den nu staaer. Men hvem der tilforn har eiet og bygt den paa forige Sted, Vides ikke. Dennes Broder og Eftermand, Amrmand Otte Bielke, indrettede Gaarden til et Stamgods. Men Sønnen,

Major Jörgen Bielke, laante med Kongelig Bevilling 8000 Rdlr. Derpaa, og søgte endnu 1723 Tilladelse at laane nogle 1000 Rdlr. Mere, hvorved den endelig gik i fremmed Være. De følgende Eiere har været: Oberstlieutenant Styrup, Etatsraad og Amtmand Verner Rosenkrands, Commerce-Raad Ole Olesen, og nu hans Stiftdotter Jomfru Edel Secher. Hovedgaards Taxt er 25 Tønder 3 Skiepper 3 Fierdingkar, Bøndergods over 222 Tønder Hartkorn, Tiender 12 Tønder 2 Skiepper.

Lyngbygaard, i Lyngby Sogn Haslev-Herred, er god Bindingsverks Bygning. Af nogle Steene paa en Camin sees, at Christen Munk og Frue Anne Skram 1596 har eiet Gaarden. I nyere Tider har Eierne været: En Podevalt. Jægermester Arnfeld solgte den 1685 til Johan Arentsön, hvis Sønne-Søn Krigsraaad Johan Arentsen Althalt siden blev Eier deraf, nu dennes Enke-Frue. Hovedgaards Taxt 39 Tønder 6 Skiepper 1 Fierdingkar 1½ Album, Bøndegods over 271 Tønder-Hartkorn, Tiender 43 Tønder 6 Skiepper.

Marselisborg, i Vibye Sogn Ringherred, ligger ved Søekanten, tet ved Ladegaards-Skoven, og nær ved Aarhuus, hvorover den har sine gode Herligheder og deilige Situation, men Bygningen *(118)* er alene en stor Ladegaard. Gaarden heed tilforn Havreballegaard, hvoraf Amtet endnu har sit navn. Før Reformationen var den iblant det Biskopelige Stifts-Gods. Men ved Secularisationen hiemfaldt den med det øvrige til Kronen, og blev lagt som en Ladegaard under Kongens Gaard i Aarhuus, indtil Kong FRIDERIK III efter Souverainiteten 1661 afhændede den til Gabriel Marselis, hvis Sønne-Søn Coanstantinus Marselis blev af Kong CHRISTIAN V Anno 1680 baroniseret, og oprettede Havreballegaard og Gods til et Friherskab, kaldet med sit Navn. Men da Baronen 1699 døde uden Livs-Arvinger, faldt Baroniet til Kongen, som da gav det til Hr. Christian Gyldenlöve, hvis Søn General-Admiral-Lieeutenant Greve Friderik Daneskiold til Samsøe er nu Friherre og Eier af Marselisborg. Baroniet har sit Birk, og holdes Retten der hver Tirsdag i et dertil apteret Huus tet ved Gaarden. Hovedgaards Taxt 100 Tønder 2 Skiepper 3 Fierdingkarr 2 Album. Skovskyld 1 Tønde 2 Fierdingkar. Contriberende Bøndegods imod 712 Tønder. Tiemder 30 Tønder 2 Skiepper.

Mosgaard, i Morslet Sogn, Ringherred, er alene en stor Avlsgaard, og hører under Baroniet Wilhelmsborg. Gaarden har Stude til Besetning. Hovedgaards Taxt 18 Tønder 3 Skiepper 2 Fierdingkar 1 Album. Skovskyld 1 Tønde 2 Fierdingkar. Bøndergods over 300 Tønder Hartkorn. Tiende 7 Tønder.

Østergaard, i Tulstrup Sogn Ringherred. Bygningen er som en god Bondegaard, men har fordum været af Grundmuur, hvoraf endnu vises Rudera. Gaarden tilhører nu Conferentz Raad Carisius til Constantinsborg. Østen for i Skoven har været en Mølle, som *(119)* er nedbrudt. Forpagteren holder Stude til Besetning. Hovedgaards Taxt 24 Tønder 1 Skieppe 2 Fierdingkar 1 Album. Bøndergods over 204 Tønder. Tiender 22 Tønder 2 Skiepper.

Östergaard– indsat af autor – ikke en del af Det Danske Atlas, fra Prospekter af Danske Herregårde af Joachim Ferdinand Richardt Udgivet første gang 1844 til 1868

Vilhelmsborg, i Morslet Sogn Ringherred, var tilforn en Bondebye, kaldet Skumstrup, som Vilhelm de Marselis, en Sønne-Søn af ovenmelte Gabriel Marselis, fik allernaadigst indrettet til et Boronie, da han af Kong CHRISTIAN V Anno 1673 blev optagen i den Friherlige Stand med Navn af Gyldenkrone. Denne Families Genealogie er anført i HOFMANS Fundatzer T. II. P. 150. Gaardens Bygning er gammel, men Avlingen anseelig. Paa Baroniets Godser har Geheimeraad Gyldenkrone oprettet 6 Danske Skoler, hvis Fundatzer af Kong CHRISTIAN VI. 1737 ere confirmerede. Læn-Baronerne, som have besiddet Baroniet efter bemelte Primus Acqvirens og Stamfader for den Friherlige Slegt, ere, hans Søn Hr. Christian Gyldenkrone, Ridder, Geheimeraad og Stiftsbefalingsmand i Viborg, denne Søn Hr. Vilhelm Gyldenkrone, hans Broder Hr. Matthias Gyldenkrone, denne Søn Baron Christian Friderik Gyldenkrone. Hovedgaards Taxt 81 Tønder 5 Skiepper 2 Fierdingkar 2 Album. Skovskyld 1 Tønde 2 Skiepper 2 Fierdingkar 1½ Album. Baroniets Privilegeret Bøndergods 100 Tønder. Contribuerende Bøndergods over 550 Tønder. Tiender 155 Tønder 1 Skieppe.
Paa ovenmelte Østergaards Mark skal og fordum have staaet en Herregaard, kaldet Aalkiergaard, som sees af gamle Skiøder. Formodentlig er det samme Gaard, som i et

Document af 1349 nævnes Allækier, hvortil en Herremand ved Navn Johannes Palnysön da skrev sig .*(120)*

Tunøe. Den Øe Tunøe, som i gamle Documenter skrives Thund, og ligger i det store Belt en halv Miils Vei vesten fra Samsøe, er matriculeret til dette Amt og hører under Ningherred i det Verdslige, men i det Geistlige til Samsøe-Herred eller Bedser-Provstie, og altsaa er ganske under Aarhuus Stift. Øen er ikke stor, men dog et Kirke-Sogn, som alene bestaaer af Byen Tunøe og Prestegaarden. Bønderne nære sig deels af Agerdyrkning og deels af Fiskerie, som her falder temmelig godt. Paa en Herredag, som 1216 holdtes paa Samsøe, overlod Kong VALDEMAR II ved et Mageskifte imod andet Gods denne Øe til Domkirken i Aarhuus, hvilken ogsaa af den sterke Ege-Skov, der fordum fandtes paa Landet men nu er ødelagt, skal have haft god Fordeel. Tunøe skal bestaae i noget over 28 Tønder Hartkorn, og sorterer under Amtstuen i Aarhuus.